મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણ વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાંનું

શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ

શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણાર્થ

(સંકલન)

અનુવાદક : ગો.વા. શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

પ્રકાશકઃ
શ્રીવલ્લભાચાર્યટ્રસ્ટ,
કંસારા બજાર, માંડવી-કચ્છ,
ગુજરાત, ૩૭૦ ૪૬૫.
ફોન : (૦૨૮૩૪) ૨૩૧૪૬૩

પ્રકાશનવર્ષ :
શ્રીવલ્લભાબ્દ ૫૩૨, વિ.સં. ૨૦૬૬

પ્રથમ સંસ્કરણ
પ્રતિ : ૩,૦૦૦

પ્રકાશન સહાય : રૂ. ૧૦/
(પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ્ : રૂ. ૨)

WWW.PUSHTIMARG.NET

મુદ્રક :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી – કચ્છ

ગ્રન્થ	પ્રકાશનસહાય

સામ્પ્રદાયિક પરીક્ષાની પાઠ્યપુસ્તકો

૧. પ્રવેશિકા, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી)	૧૦
૨-૩. પ્રવેશિકા, લેખક : ,, ,, (અંગ્રેજી તથા હિન્દી)	નિઃશુલ્ક
૪. પુષ્ટિપ્રવેશ-૧-૨, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી)	૨૦
૫. પુષ્ટિપ્રવેશ-૨, લેખક : ,, ,, (ગુજરાતી)	૧૦
૬. પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨, લેખક : ,, ,, (હિન્દી)	નિઃશુલ્ક
૭-૮. પુષ્ટિપથ, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી તથા હિન્દી)	
૯. પ્રમેયરત્નસંગ્રહ, લેખક : ગોસ્વામી શરદ્ (ગુજરાતી)	૨૫
૧૦. Manual of the devotionalpath of Pushti.(પુષ્ટિપ્રવેશ ૧-૨ તથા પુષ્ટિપથનો અંગ્રેજી અનુવાદ.)	૬૫

તત્ત્વદર્શનવિષયક રાષ્ટ્રીય સેમિનારમાં પ્રસ્તુત થયેલ વિભિન્ન શોધપત્રો તથા ચર્ચા નો સંગ્રહ (સંસ્કૃત-હિન્દી-અંગ્રેજી)

૧૧. શબ્દખણ્ડીયા વિદ્વત્પરિચર્ચા	૨૦૦
૧૨. અન્યખ્યાતિવાદીયા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૧૫૦
૧૩. કાર્યકારણભાવમીમાંસા વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૨૦૦
૧૪. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૧૫૦
૧૫. અન્ધકારવાદ વિદ્વત્સંગોષ્ઠી	૨૦૦
૧૬. વાલ્લભવેદાન્ત નિબન્ધસંગ્રહ, લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક

સામ્પ્રદાયિક વિચારગોષ્ઠીમાં પ્રસ્તુત થયેલા વિભિન્ન શોધપત્રો તથા તેના ઊપર થયેલ ચર્ચા નું સંકલન

૧૭. વાર્તાપરિચર્ચા	૧૫
૧૮. અધિકારપરિચર્ચા	૧૦૦
૧૯. સાધનાપ્રણાલી	૫૦
૨૦. પુષ્ટિભક્તિમાં કથા-ગુણગાન સાધના	૫૦
૨૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૧. શરણાગતિ વિચારગોષ્ઠી એક પૂરક પ્રશ્નોત્તરી	નિઃશુલ્ક
૨૨. સેવા-સમર્પણ વિચારગોષ્ઠી	૫૦
૨૩. જઘન્યાધિકાર સંગોષ્ઠી	૮૦
૨૪. પુષ્ટિભક્તિ-પ્રપત્તિમાં પ્રતિબન્ધ વિચારગોષ્ઠી	૧૦૦

નિત્યસ્તોત્રપાઠ

૨૫. પુષ્ટિપાઠાવલી (ગુજરાતી)	૧૦
૨૬. પુષ્ટિપાઠાવલી (હિન્દી)	૧૦
૨૭. પુરુષોત્તમસહસ્રનામ-ત્રિવિધલીલાનામાવલી (અનુવાદ સહિત)	૨૦
૨૮-૨૯. પુષ્ટિવિધાનમ્-૧ (પાઠાવલી, વ્રજભાષા તથા ગુજરાતી)	અપ્રાપ્ય

સન્દર્ભગ્રન્થો

૩૦. પુષ્ટિવિધાનમ્ પાદાનુક્રમણિકા	૧૦
૩૧. Computer CD : www.pushtimarg.net	અપ્રાપ્ય
૩૨. Summary of Shuddhadvait Vangmay, By Sharad Goswami	૧૫

અધ્યયનોપયોગી ગ્રન્થો

૩૩. તત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમ્ (વ્રજભાષાટીકા) સાધારણસંસ્કરણ / રાજસંસ્કરણ	૫૦/૭૦
૩૪. તત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત સર્વનિર્ણયપ્રકરણમ્ (વ્રજભાષાટીકા) સાધારણસંસ્કરણ / રાજસંસ્કરણ	૮૦/૧૦૦

૩૫. પુષ્ટિવિધાનમ્-૨ (વ્યાકરણમ્.)પદચ્છેદ, શબ્દપરિચય, સમાસવિગ્રહ, સંધિવિગ્રહ, અન્વય વગેરે સહિત	૧૦૦
૩૬. પુષ્ટિવિધાનમ્-૩ (વ્રજભાષાવિવૃતિ)	૮૦
૩૭. ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	નિઃશુલ્ક
૩૮. ગૃહસેવા ઔર વ્રજલીલા, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(વ્રજભાષા)	નિઃશુલ્ક
૩૯. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ, વિવેચક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	અપ્રાપ્ય -નિઃશુલ્ક
૪૦. રસદષ્ટિની તરફેણમાં, લેખક : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	નિઃશુલ્ક
૪૧. જિન શ્રીવલ્લભરૂપ ન જાન્યો, ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી લિખિત સર્વોત્તમસ્તોત્રની વિસ્તૃત ભૂમિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, સપ્તશ્લોકી, શ્રીવલ્લભસ્તોત્રો, પઞ્ચશ્લોકી, શિક્ષાશ્લોકી આદિ ગ્રન્થોપર વિવેચન નું ૪૫૦ થી વધુ પાનામાં સંકલન.	૭૦
૪૨. સેવાકૌમુદી-નવધાભક્તિ (હિન્દી), વિવેચકઃ ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૩. કૃષ્ણાશ્રય, શ્રીકલ્યાણરાયજી લિખિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ	০৩
૪૪. સિદ્ધાન્તનું આચમન, પ્રશ્નોત્તરી, ઉત્તરદાતા : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૫. બ્રહ્મવાદભૂમિકા (હિન્દી), લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૬. અમૃતવચનાવલી (ગુજરાતી), પ્રાચીન-અર્વાચીન-આધુનિક ગોસ્વામી આચાર્યોની સિદ્ધાન્તોક્તિનો રંગીન ચિત્રો સહિત સંગ્રહ	નિઃશુલ્ક
૪૭. અમૃતવચનાવલી (હિન્દી), ઉપર મુજબ	નિઃશુલ્ક
૪૮. વિશોધનિકા ભાગ-૪ (ગુજ. અનુવાદ), લેખક : ગો.શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૪૯. ભગવદ્ગીતા, અનુવાદક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી. પદચ્છેદ, અન્વય, શબ્દપરિચય, વૃત્તિપરિચય, શબ્દાર્થ, શ્લોકાર્થ, વિવેચન, પાદાનુક્રમણિકા, ગીતાતાત્પર્ય તથા ન્યાસાદેશવિવરણ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે.	૫૦
૫૦. ભક્તિવર્ધિની, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૫૧. પુષ્ટિઅસ્મિતા સંવર્ધક શિબિર, રાષ્ટ્રીય સંમેલન-ભરૂચ, વિસ્તૃત અહેવાલ	૨૫
૫૨. ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની **૨૮ વાર્તાઓ**, લેખક : શ્રીભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા	૪૦
૫૩. ષોડશગ્રન્થગત ઉપદેશો અને તેમની **૬૪ વાર્તાઓ**, લેખક : શ્રીભૂપેન્દ્રભાઈ ભાટીયા	૪૦
૫૪. સેવા (ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ) હિન્દી, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક
૫૫. સેવા (ઋતુ-ઉત્સવ-મનોરથ) ગુજરાતી, વ્યાખ્યાતા : ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી	નિઃશુલ્ક

ભાગવત વિષયક

૫૬. શ્રીભાગવત મહાપુરાણ (ગુર્જરભાષાનુવાદ)	૩૦૦
૫૭. ભાગવતાર્થપ્રકરણ, ગુજરાતી અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૧૦૦
૫૮. ભાગવત શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણાર્થ ગુજરાતી અનુવાદક : ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૧૦
૫૯. ભાગવત અધ્યાયાર્થ, લે. : શ્રીગોકુલરાયજી, ગુજરાતી અનુવાદ	૧૦

ઇતિહાસ

૬૦. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી નો આપસી ટકરાવ, લેઃ ગો. શ્રીશ્યામ મનોહરજી(ગુજ.)	નિઃશુલ્ક
૬૧. આધુનિક ન્યાયપ્રણાલી ઔર પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનાપ્રણાલી કા આપસી ટકરાવ, લે.ઃ ઉપર મુજબ(હિન્દી)	નિઃશુલ્ક
૬૨. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ, શ્રીગોપીનાથજીના વિષયમાં ઉપલબ્ધ (ચિત્રજી, હસ્તાક્ષર, પદ, ઇતિહાસ, રચના વગેરે) તમામ માહિતિનો સંગ્રહ. (ગુજ.-હિન્દી)	૨૫
૬૩. શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર, ભાગવતના દશમસ્કન્ધનો ભાવાનુવાદ, લેખક : શ્રીનાનુલાલ ગાંધી	૮૦
૬૪. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ પંચશતાબ્દિ મહોત્સવ	૦૨

રંગીન ચિત્ર

૬૫. મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય 9" x 11" (નિઃશુલ્ક) પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ	૦૮
૬૬. શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણ 9" x 11" (નિઃશુલ્ક) પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ	૦૮

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી(પાર્લા-કિશનગઢ)
દ્વારા સમ્પાદિત-પુનર્મુદ્રિત
શુદ્ધાદ્વૈત પુષ્ટિભક્તિ સમ્પ્રદાયના મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થો

પ્રકાશિતઃ

૧.સવ્યાખ્યષોડશગ્રન્થ, સંયુક્તપ્રકાશન, [દુર્લભ]
 ખંડ ૧.શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ થી સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્
 ખંડ ૨.નવરત્નમ્ થી ભક્તિવર્ધિની
 ખંડ ૩.જલભેદઃ થી સેવાફલમ્
૨.સવ્યાખ્યષડ્ગ્રન્થાઃ, સંયુક્તપ્રકાશન, [દુર્લભ]
૩.તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ
 ખંડ ૧.શાસ્ત્રાર્થ-સર્વનિર્ણયપ્રકરણ
 ખંડ ૨.ભાગવતાર્થપ્રકરણ સ્કન્ધ ૧-૫
 ખંડ ૩.ભાગવતાર્થપ્રકરણ સ્કન્ધ ૬-૧૨
૪.પ્રકાશ-રશ્મિ વ્યાખ્યા સહિત બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યમ્
 ખંડ ૧.પ્રથમાધ્યાય નાથદ્વારા ટેમ્પલબોર્ડ, [અતિદુર્લભ]
 ખંડ ૨.પ્રથમાધ્યાય નાથદ્વારા ટેમ્પલબોર્ડ, [અતિદુર્લભ]
 ખંડ ૩.દ્વિતીયાધ્યાય
 ખંડ ૪.તૃતીયાધ્યાય
 ખંડ ૫.ચતુર્થાધ્યાય
૫.શ્રીમદ્ભાગવત સુબોધિની
 ખંડ ૧. પ્રથમ-દ્વિતીયસ્કન્ધ
 ખંડ ૪. જન્મ પ્રકરણ
 ખંડ ૫. તામસ પ્રમાણ પ્રકરણ
 ખંડ ૬. તામસ પ્રમેય-સાધન પ્રકરણ
 ખંડ ૭. તામસ ફલ પ્રકરણ
 ખંડ ૮. રાજસ પ્રમાણ-પ્રમેય પ્રકરણ
૬.વેદાન્તાધિકરણમાલા-ભાવપ્રકાશિકા
૭.વિવિધવિવરણોપેત પત્રાવલમ્બનમ્
૮.પ્રસ્થાનરત્નાકર
૯.વિદ્વન્મણ્ડનમ્
૧૦.શ્રીબાલકૃષ્ણગ્રન્થાવલી(પ્રમેયરત્નાર્ણવ-નિર્ણયાર્ણવ-સેવાકૌમુદી)
૧૧.અવતારવાદાવલી
 ખંડ ૨.ભેદાભેદવાદ, સૃષ્ટિભેદવાદ, આવિર્ભાવતિરોભાવવાદ, ખ્યાતિવાદ, પ્રતિબિમ્બવાદ, અન્ધકારવાદ

ખંડ ૩. : બ્રાહ્મણત્વાદિદેવતાવાદ, જીવવ્યાપકત્વખણ્ડનવાદ, જીવપ્રતિબિમ્બાદિરૂપતાખણ્ડનવાદ, શ્રીમદ્ભાગવતસ્વરૂપવિષયકશંકાનિરાસવાદ, ભક્તિમાર્ગીયોપદેશવિષયકશંકાનિરાસવાદ, ભગવત્પ્રતિકૃતિ-પૂજનવાદ, ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રધારણવાદ, તુલસીમાલાધારણવાદ, શંખચક્રધારણવાદ, ભક્તિરસત્વવાદ, ભક્ત્યુત્કર્ષવાદ, નામફલાદિપ્રકારવાદ, 'જયશ્રીકૃષ્ણો'ચ્ચારણવાદ, સ્વવૃત્તિવાદ, વસ્ત્રસેવાવાદ, મૂર્તિપૂજનવાદ, શૂદ્રાદેઃ શ્રીભાગવતાદિપાઠવિષયકશંકાનિરાસવાદ.
વાદાવલી (બ્રહ્મવાદ) : બ્રહ્મવાદ, વિગ્રહવાદ, પ્રપઞ્ચવાદ, પ્રપઞ્ચસંસારભેદવાદ, બ્રહ્મ-જીવ-તદૈક્ય-સ્વરૂપનિરૂપણ, વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વવિવેચન, આત્મવાદ.
૧૨. શ્રીપુરુષોત્તમપ્રતિષ્ઠાપ્રકારઃ
૧૩. પુષ્ટિવિધાનમ્ ગુજરાતી, વ્રજ તથા સંસ્કૃત સંસ્કરણ
૧૪. સવ્યાખ્ય શ્રીવલ્લભમહાપ્રભુસ્તોત્રાણિ :(સૌન્દર્યપદ્યમ્-સર્વોત્તમસ્તોત્રમ્-શ્રીવલ્લભાષ્ટકમ્-સ્ફુરત્કૃષ્ણપ્રેમામૃતમ્)

ક્ર.૧, ૨ તથા ૪/૧, ૪/૨ સિવાય સભી ગ્રન્થ ''શ્રીવલ્લવિદ્યાપીઠ-શ્રીવિટ્ઠલેશ્વરપ્રભુચરણ આ.હો.ટ્રસ્ટ'' (કોલ્હાપુર) દ્વારા પ્રકાશિત તથા ઉપલબ્ધ.

પ્રકાશ્યઃ

શ્રીમદ્ભાગવતસુબોધિની : તૃતીયસ્કન્ધ
 રાજસ સાધન-ફલ પ્રકરણ
 સાત્ત્વિક પ્રમેય-સાધન-ફલ પ્રકરણ
 ગુણ પ્રકરણ
 એકાદશસ્કન્ધ

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજીની હિન્દી-ગુજરાતી પુસ્તકો

વિવેક (હિન્દી)
વિશોધનિકા ૧-૪ ખંડ (હિન્દી)
ગૃહસેવા અને વ્રજલીલા (વ્રજ-ગુજ)
ભક્તિવર્ધિની
સિદ્ધાન્ત/અમૃતનું આચમન : પ્રશ્નોત્તરી
પુરુષોત્તમયોગ (ગુજ-હિન્દી)
નવરત્નમ્ (ગુજ-હિન્દી)
રસદૃષ્ટિની તરફેણમાં
વાલ્લભવેદાન્ત નિબન્ધસંગ્રહ
શ્રીવલ્લભાચાર્યકે દર્શનકા યથાર્થ સ્વરૂપ(હિન્દી)
નવરત્નોપદેશનું માનસવિશ્લેષણ (ગુજ-હિન્દી)
ભગવત્સેવાનો સિદ્ધાન્તશુદ્ધ પ્રકાર : એક પ્રશ્નોત્તરી (ગુજ)
ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની પુષ્ટિમાર્ગીય વિવેચના (હિન્દી-ગુજ)

સમ્પર્ક : ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી, 'વ્રજકમલ', ૬૩ સ્વસ્તિક સોસાયટી, ૪ થી ગલી, જુહુ સ્કીમ, વિલેપાર્લે (પશ્ચિમ), મુમ્બઈ-૫૬, ફોન : (૦૨૨) ૨૬૧૪૪૩૨૬

સમ્પાદકીય

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીગોપીનાથપ્રભુચરણોના પંચશતાબ્દિ મહોત્સવના ઉપલક્ષ્યમાં ભારતના વિભિન્ન સ્થળે યોજનારા 'શ્રીભાગવતચિન્તન' કાર્યક્રમની પ્રાથમિક અભ્યાસ પુસ્તિકા તરીકે 'ભાગવતાર્થપ્રકરણ'માં આચાર્યચરણોએ સમજાવેલા ભાગવતના શાસ્ત્રાર્થ, સ્કન્ધાર્થ અને પ્રકરણાર્થ નું આમાં પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંકલન ગો.વા.શ્રીનાનુલાલ ગાંધી દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુદિત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાંથી કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી વિરચિત ''ભાગવતાર્થ પ્રકરણ'' ગ્રન્થ સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ ન હોઈ ભાગવત પુરાણને સમજવાની એક ગાઈડ્/રેફરન્સ્ બુક્ છે. તેથી આ ગ્રન્થમાં આચાર્યચરણોએ સમજાવેલા ભાગવતના શાસ્ત્રાર્થ, સ્કન્ધાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થને સરખી રીતે સમજવા માટે આની સાથે-સાથે મૂળ ભાગવતનો પણ સતત-સઘન અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

ભાગવતાર્થ પ્રકરણનો અભ્યાસ પણ પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ.

૧. સર્વપ્રથમ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં સમજાવવામાં આવેલ સમગ્ર ભાગવતના **શાસ્ત્રાર્થ**ને સારી રીતે સમજી લેવો.

૨. ત્યાર બાદ ભાગવતના જે સ્કન્ધનો અભ્યાસ ચાલુ હોય તેનો **સ્કન્ધાર્થ** સમજવો.

૩. સ્કન્ધમાં આવતા પ્રકરણોનો વિભાગ સમજીને જે પ્રકરણનું વાંચન કરવામાં આવતું હોય તે **પ્રકરણના અર્થ**નો અભ્યાસ કરવો.

૪. તે પછી પ્રકરણના અન્તર્ગત આવતા ભાગવતના અધ્યાયનો અર્થ સમજીને ભાગવતજીમાંથી તે અધ્યાયનો અભ્યાસ કરવો. અધ્યાયનું વાંચન થઈ ગયા બાદ ફરીથી અધ્યાયનો અર્થ વાંચવો અને વિચારવું કે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જણાવેલ

અધ્યાય તથા પ્રકરણ નો અર્થ સમજાઈ રહ્યો છે કે નહીં. જ્યાં સુધી તે ન સમજાય ત્યાં સુધી તે અધ્યાયનું વાંચન ચાલુ રાખવું. જરૂર પડે તો તેના ઊપરના સુબોધિનીજીનો પણ અભ્યાસ કરવો. આ સાથે શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવેલ પ્રકરણનો અર્થ મગજમાં તાજો રાખવો.

૫. જે-તે પ્રકરણના બધા અધ્યાયોનું વાંચન પૂર્ણ થઈ ગયે એ વિચારવું કે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જણાવેલ પ્રકરણ નો અર્થ સમજાઈ રહ્યો છે કે નહીં. જ્યાં સુધી તે ન સમજાય ત્યાં સુધી તે પ્રકરણના અધ્યાયોનું વાંચન ચાલુ રાખવું. જરૂર પડે તો તેના ઊપરના સુબોધિનીજીનો પણ અભ્યાસ કરવો.

વિશેષ અભ્યાસ માટે —

'શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ' અનુવાદક : ગો.વા. શ્રીનાનુલાલ ગાંધી, પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી.

'અધ્યાયાર્થ' (શ્રીભાગતાર્થનિબન્ધાનુસારી) લેખક : શ્રીગોકુલરાયજી.

'શ્રીપુરુષોત્તમનામસહસ્રમ્' મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત, તેના ઊપરની ટીકા સહિત.

— ઉલ્લિખિત ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવો.

શ્રીમહાપ્રભુના મતે સ્વગૃહમાં ભગવત્સેવા જેમ સદા-આજીવન કર્તવ્ય છે તેમ શ્રીભાગવતનો અભ્યાસ પણ સદા-આજીવન કર્તવ્ય છે. આ કાર્ય અત્યન્ત ધીરજનું છે. ભાગવતના પદ્ધતિસરના અભ્યાસને જેમ-જેમ વધારતા જઈએ તેમ-તેમ પ્રભુકૃપાથી ભાગવતનો અર્થ વધુને વધુ સમજાવા લાગે છે. જેમ-જેમ અર્થ સમજાતો જાય તેમ-તેમ ભાગવતમાં રસ પણ વધતો જાય છે.

પ્રભુનો દૃઢ આશ્રય અને શ્રીમહાપ્રભુ ઊપર અડગ વિશ્વાસ હોય તો કોઈ પણ કાર્ય કઠિન નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ વતી
શરદ્ ગોસ્વામી

ઉપક્રમ

લેખક : ગો. વા. શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણ રચવાનું પ્રયોજન-સાધનસમૂહ :

કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ યોગ એ ત્રણ ફલપ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનો જુદા-જુદા ઋષિ-મુનિઓએ કહેલા છે. તે પૈકી પાંચ પ્રકારનાં કર્મ અને જ્ઞાન ને લોકને રુચે તે માટે સાધન તરીકે કહેલા છે, છતાં તે સાધન નથી એમ પણ નથી. કર્મથી તથા જ્ઞાનથી પણ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, પરન્તુ ભગવાનની કૃપા જેના ઉપર હોય તેને જ તે સાધનથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ફલપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન તો ભગવાનની કૃપા જ છે, કારણ કે ઉદ્ધવને ઉપદેશ આપતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલ છે કે : ''યોગ, સાંખ્ય, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞો, વ્યાખ્યાન, વેદનો અભ્યાસ અને સન્ન્યાસ થી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જેમની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેવા મને(શ્રીકૃષ્ણને) ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, હરણો, નાગો, સિદ્ધો અને જે બીજા મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓ એ માત્ર ભાવથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરેલ છે... તેથી હે ઉદ્ધવ! કાર્ય કરવાની અને કાર્ય ન કરવાની વેદની આજ્ઞાઓનો, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ માર્ગનો, શ્રવણ કરવાનું છે તેનો અને શ્રવણ કરેલાનો ત્યાગ કરી, પ્રાણિમાત્રના આત્માને મને એકલાને જ સમ્પૂર્ણ રીતે શરણ આવ, કારણ કે મારાથી તું સર્વ તરફથી ભયરહિત થઈશ''.

(ભાગ.પુરા.૧૧।૧૨।૮,૯-૧૪,૧૫).

કર્મ જ્ઞાન વગેરે ફલપ્રાપ્તિનાં વાસ્તવિક સાધન હોત તો ભગવાન તેને આવો ઉપદેશ ન કરત. કર્મ, જ્ઞાન વગેરેથી ભગવાન પ્રકટ થાય છે, ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કરાવનારાં તે સાધનો થાય છે, પરન્તુ જેમ લૌકિક મોટો પુરુષ ઘણી આજીજી કરવાથી ધ્યાન આપે તેમ આ સાધનોથી ભગવાન ઉદાસીન રહી પ્રકટ થતાં હોવાથી મુખ્ય ફલ આપતા નથી. પરન્તુ ભક્તિથી તો ભગવાન ઘણા પ્રેમથી પ્રકટ થાય છે અને તેથી પછી પોતાના આત્માનું પણ દાન કરે છે તો પછી ભક્તને સુખ આપે તેમાં કહેવું જ શું?(તત્ત્વા.દી.નિ.સર્વનિ.૩૦૭-૩૧૧).

તરસ લાગે તો તે દૂર કરનારાં ત્રણ સાધન છે : ૧.તરસ સહન કરવી; આ જ્ઞાન જેવું સાધન છે. ૨.કૂવો ખોદવો અને પાણી કાઢી પીવું; આ યોગ(કર્મ) જેવું સાધન છે. ૩.ગંગાના (જલાશયના) કાંઠે વાસ કરવો; આ ભક્તિ જેવું સાધન છે. તેમાં પણ ભગવાન ઉપર પ્રેમ રાખવો એ ઉત્તમ સાધન છે. પ્રેમ હોય તો ગંગા પોતે ઉદ્યોગ કરી ગંગાજલની ઝારી લાવી જેમ પાન કરાવે તેમ ભગવાન ઉપર પ્રેમ હોય તો ભગવાન પોતે ઉદ્યમ કરી પ્રેમવાળા ભક્ત પાસે પધારી તેને દર્શન આપી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. જેવી રીતે પિતા બાલકને સુખ થાય તેવું આચરણ કરે છે તેમ ભગવાન ભક્તને સુખ થાય તેમ કરે છે. કારણ કે ગોપીઓએ ભગવાનની પ્રેમથી સેવા કરી તેથી ભગવાને તેમને ન દાન કરવા યોગ્ય કામનું પણ દાન કર્યું. ''સર્વથી ઉત્તમ ફલરૂપ ભગવાન પોતાની આવી હલકી સ્થિતિ શા માટે કરે?'' એવી પણ શંકા ન કરવી, કારણ કે સ્નેહમાર્ગમાં હલકી સ્થિતિ ધારણ કરવામાં કોઈ દોષ નથી. ભગવાને ગોપીઓને લૌકિક રીતે કામનું દાન કર્યું એમ પણ ન માનવું. કારણ કે ભગવાન તો પૂર્ણકામ (જેમની કામના સદા પૂર્ણ થયેલી હોવાથી જેમને કામના કરવા યોગ્ય કાંઈ જ નથી તેવા) છે, અને જેને કાંઈ ઇચ્છા ન હોય તેવો કોઈ પણ લોકમાં એવી રીતે કામનું દાન કરતો નથી (પૂર્વવત્.૩૧૨-૩૧૫).

જેમનાં દર્શન થાય તેમના ઉપર પ્રેમ થાય, પરન્તુ જેમનાં કોઈ પ્રકારે દર્શન થતાં નથી તેમના ઉપર પ્રેમ કેમ થઈ શકે? એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે નિષ્કામ રહી પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ભગવાનની એકધારી સેવા કરવાથી જ સર્વ ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે છે, બીજી કોઈ રીતે ભગવાનનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સહુએ સેવા કરવી જોઈએ, સેવા વધારે કરી છે કે ઓછી તેનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ભગવાનનાં દર્શન કરવાનું આ આન્તર સાધન છે.(પૂર્વવત્૩૧૬)

પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સન્તોષ રાખવો અને સર્વ ઈન્દ્રિયોને શાન્ત રાખવી. આમ કરવાથી ભગવાન તરત પ્રસન્ન થાય છે. આ તેમનાં દર્શન કરવાનું બહારનું સાધન છે.(પૂર્વવત્૩૧૭).

"જે મનુષ્યો આપનાં ચરિત્રનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર પ્રશંસા કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને તેનાથી આનન્દ પામે છે, તેઓને સંસારના પ્રવાહનો નાશ કરનારાં આપનાં ચરણારવિન્દનાં અલ્પ સમયમાં જ દર્શન થાય છે" (ભાગ.પુરા.૧।૮।૩૬) એમ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કુન્તીએ ભગવાનનાં દર્શન થવાનું ઉત્તમ સાધન કહેલું છે. પદાર્થમાત્રની ઈચ્છા અથવા જરૂરિયાત નો ત્યાગ કરી, ભગવાનના ભક્તો સાથે ભગવાનનાં પરાક્રમોમાં આસક્તિ રાખી આદર કરવો એ ભગવાનના દર્શન કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે એમ ૩।૨૫।૩૪ માં દર્શાવેલું છે (પૂર્વવત્૩૧૮-૧૯).

તેથી ભગવાનના અવતાર કપિલે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન જ્ઞાન જણાવેલ છે તે મુખ્ય સાધન નથી. રાજાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ કોઈક જીવને કોઈક સાધનથી ફલ આપે તો તે ઉપરથી એમ ન માનવું કે સદા તે સાધન કરવાથી ભગવાન સર્વને તે ફલ આપશે. રાજા કોઈ સમયે પોતાની રાણીને પણ સેવક પાસે માર મરાવે, તેથી કોઈ મોટા અધિકારીને પણ રાણીનો તિરસ્કાર કરવાનો અધિકા પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી. શુક્રાચાર્યે કણાદ વગેરે ઉત્તમ મુનિઓની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી તેઓએ છ પદાર્થના અથવા સોળ પદાર્થના જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો બોધ કરેલો છે. આ શાસ્ત્રો મોહવાળી સ્થિતિમાં તેઓએ રચેલાં છે. તે વેદથી વિરુદ્ધ હોવાથી અને ભ્રમથી રચાયેલાં હોવાથી પ્રમાણ નથી (પૂર્વવત્૩૨૦-૨૫).

ઉત્તમસાધન :

પ્રેમ જેવું બીજું કોઈ પણ ઉત્તમ-મુખ્ય સાધન લોકમાં નથી. ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાનું ઉત્તમ-મુખ્ય સાધન પ્રેમ જ છે. ભગવાન ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારું ઉત્તમ મુખ્ય સાધન શ્રીમદ્‌ભાગવત જ છે. રુચિ(ગમવા) વગેરે કારણોથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો દોષ જોવામાં આવે ત્યારે તે જતો રહે છે. વળી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ન હોય તો લૌકિક દૃષ્ટિથી અલૌકિકમાં પણ દોષો જણાઈ શકે. તેથી સર્વ શાસ્ત્રોનો જેમાં નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે તેવું, ભગવાનનું સર્વ માહાત્મ્ય જણાવનારું, શ્રીમદ્‌ભાગવત જ ભગવાન ઉપર પ્રેમ કરાવનારું છે. "ભગવાનની

ભક્તિ અનર્થનો સાક્ષાત્ નાશ કરનારી છે એમ જાણનાર વ્યાસે શ્રીમદ્‌ભાગવતરૂપ શાસ્ત્રોનો સાર રચ્યો, જેનું શ્રવણ કરવાથી પુરુષને શોક મોહ અને ઘડપણ નો નાશ કરનારી પરમ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે જ" (૧।૭।૬।૭) "લોકમાં શ્રીમદ્‌ભાગવતનું શ્રવણ કરનારાઓને ભગવાન ઉપર પ્રેમ હોવાનું જોવામાં આવતું નથી. તેથી તેનું શ્રવણ પ્રેમ પ્રકટ થવાનું સાધન નથી" એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે ૧.શ્રીભાગવતના તાત્પર્યનું સરખી રીતે જ્ઞાન, ૨.ભક્તના મુખથી તેનું શ્રવણ અને ૩.શ્રવણ કરનારને સંસારમાં વૈરાગ્ય એ ત્રણ શ્રીભાગવતના શ્રવણના અંગો છે. તેથી પોતાનો અધિકાર જોઈ, શ્રીભાગવતનો અભિપ્રાય સમજી ભક્તના મુખથી તેનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો માત્ર એકવાર જ શ્રવણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં નક્કી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને લોક (સંસાર) માં સમ્પૂર્ણ વૈરાગ્ય હોય અને શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં જે કહેલ છે તેમાં કાંઈ અસમ્ભવિત અથવા ખોટું છે એવો જેને વિચાર થતો નથી, અને જેનું અન્તઃકરણ તીર્થ વગેરેથી શુદ્ધ થયેલ હોય તેવો વિદુર જેવો અથવા તેથી પણ અધિક ઉદ્ધવ જેવો જે હોય તેને તે શ્રીભાગવતમાં કહેલી ભગવાનની એક જ લીલાનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી આખા ભાગવતનું શ્રવણ કરે તો તેને પ્રેમ થાય તેમાં શંકા જ શી? તેથી મુખ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈ પણ સન્દેહ જ નથી. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્રીમદ્‌ભાગવતના વાસ્તવિક અર્થનો વિચાર કરી, તે અર્થનો નિર્ણય કરી તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધના શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં તે અર્થ દર્શાવેલ છે. તે અર્થનું જ્ઞાન થતાં ભગવાનમાં સમ્પૂર્ણ પ્રકારે ભક્તિ થાય છે જ. વળી ઉત્પન્ન થયા બાદ ભક્તિ શાન્ત બની જતી નથી, પરન્તુ લતાની પેઠે દિવસે-દિવસે વધતી જઈ, શ્રીકૃષ્ણરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ભક્તિની ઈચ્છા રાખનારે અવશ્ય શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું.

(પૂર્વવત્૩૨૬।૩૨૯)

ꕥꕥꕥꕥꕥ

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણ વિરચિત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાંનું
શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણ

(શાસ્ત્ર-સ્કન્ધ-પ્રકરણાર્થ)

અનુવાદક : ગો. વા. શ્રીનાનુલાલ ગાંધી

શ્રીકૃષ્ણ પરમાનન્દં દશલીલાયુતં સદા સર્વભક્તસમુદ્ધારે વિસ્ફુરન્તં પરં નુમઃ ।।

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પર વસ્તુ (પરબ્રહ્મ) ને 'શ્રીકૃષ્ણ' કહેલ છે. તેથી આરમ્ભમાં પ્રથમ શ્લોકથી શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. પરબ્રહ્મ પોતાની અંદર રહેલ ''પરમ સૌન્દર્ય હું પ્રકટ કરું'' એવી ઇચ્છાથી સાકાર થઈ પ્રકટ થાય છે. તે સાકાર સ્વરૂપ તે જ 'શ્રીકૃષ્ણ' છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ એ કોઈ વિભૂતિ નથી, પરન્તુ પરબ્રહ્મ જ છે. વળી તે પરમાનન્દ હોઈ ફલરૂપ પણ છે. તે સદા દશ પ્રકારની લીલા કર્યા કરે છે. તે દશ લીલાઓવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શ્રવણ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવો એ સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થવાનું એટલે અવતાર લેવાનું તેમનું પ્રયોજન છે. તેમનાથી અધિક કોઈ છે જ નહિ. તે સર્વથી ઉત્તમ છે. અવતાર લે ત્યારે તેમને સ્તુતિ કરવામાં આવે તે પ્રિય હોવાથી આરમ્ભમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ તેમને નમન કરે છે.(૧)

શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ તથા અભિપ્રાય સારી રીતે જાણવામાં આવે તે માટે જ શ્રીમદાચાર્યચરણે ભાગવતાર્થ પ્રકરણ રચેલું છે. તે સારી રીતે જાણવામાટે [૧]શાસ્ત્ર [૨]સ્કન્ધ [૩]પ્રકરણ [૪]અધ્યાય [૫]વાક્ય (શ્લોક) [૬]પદ (શબ્દ) તથા [૭]અક્ષર એ સાતેના અર્થ બરાબર જાણવા જોઈએ. આ સાતેના અર્થમાં કોઈ પણ વિરોધ ન આવે તેવી રીતે, સમ્પૂર્ણ ભાગવતમાં ગૂંથાયેલો એક જ અર્થ જાણવામાં આવે ત્યારે શ્રીભાગવતનો અર્થ તથા અભિપ્રાય બરાબર જણાય. આ સાતેનો અર્થ છે. પ્રત્યયરૂપ અક્ષરોનો પણ અર્થ છે. જો કટકે-કટકે અર્થ કરવામાં આવે તો તે અર્થ કલ્પિત થાય. જેમ ભગવાન ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણોવાળા છે તેમ શ્રીભાગવતનો અર્થ પણ બાર સ્કન્ધો વગેરેના અર્થવાળો છે. એવી રીતે શાસ્ત્ર વગેરે સાતનો વિરોધ વિનાનો એક અર્થ જે જાણે તે સંસારથી મુક્ત થાય છે. આવી મુક્તિ; ભક્તિ થવામાટે જરૂરી છે. આ સાત પૈકી શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય ના અર્થ શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે

દર્શાવેલ છે અને બાકીના ત્રણના અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલા છે.(૨)

શાસ્ત્રનો અર્થ:

આનન્દરૂપ હરિની લીલા એ શ્રીભાગવતશાસ્ત્રનો અર્થ છે. આનન્દરૂપ ભગવાનની લીલા પણ આનન્દરૂપ જ છે, અને સર્વનાં દુઃખોને હરનારી છે. તેથી દુઃખનો નાશ કરનારી અને સુખ (આનન્દ)રૂપ ભગવાનની લીલા પોતે જ પુરુષાર્થરૂપા છે એવો શ્રીભાગવતશાસ્ત્રનો અર્થ છે.

શ્રીમદ્ભાગવત ભગવદ્રૂપ છે તેથી પાઠ કરી તેનું ધારણ કરવાથી, ભાગવતના સ્વરૂપથી ભગવાન જ ધારણ કરેલા જાણવા. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન જે કાર્ય કરે છે તે આ પ્રમાણે ભાગવતના સ્વરૂપથી ધારણ કરેલા ભગવાન પણ કરે છે. જો તેનો અર્થ પણ સમ્પૂર્ણ જાણેલો હોય તો આ આવું (ભગવદ્રૂપ) છે એવું જ્ઞાન ભક્તિના અંગરૂપ હોવાથી, તેનાથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ભગવાન ભક્તિ આપે છે.

સ્કન્ધના અર્થ :

આનન્દરૂપ હરિની લીલા શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ છે એમ ઉપર કહેલું છે. આ હરિની લીલા દશ પ્રકારની હોવાનું શ્રીભાગવતમાં જ કહેલું છેઃ ''અહીં [૧]સર્ગ [૨]વિસર્ગ [૩]સ્થાન [૪]પોષણ [૫]ઊતિઓ [૬]મન્વન્તરો [૭]ઈશાનુકથા [૮]નિરોધ [૯]મુક્તિ અને [૧૦]આશ્રય કહેલાં છે''(ભાગ.પુરા.૨।૧૦।૧) આ દશ લીલાઓનું ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કન્ધોમાં અનુક્રમે નિરૂપણ કરેલું છે.

આ દશ ઉપરાન્ત 'અધિકાર' પણ ભગવાનની લીલા છે. પરન્તુ તે મુખ્ય લીલા નથી, પણ મુખ્ય લીલામાં ઉપયોગી લીલા છે. અધિકારની પેઠે જ સાધનો એટલે સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન પણ ભગવાનની લીલા છે. કારણ કે સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન, શ્રવણ વગેરે ભક્તિના અંગો છે. આ પણ મુખ્ય લીલાઓના અંગરૂપ હોવાથી મુખ્ય લીલા ગણાય નહિ, છતાં શાસ્ત્રના અર્થમાં આનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. તેથી દશ મુખ્ય લીલા અને બે મુખ્ય લીલાઓના અંગરૂપ

લીલા એ સર્વનું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કરેલું છે. તેથી તેના બાર સ્કન્ધ છે. પહેલા સ્કન્ધમાં અધિકારીનું અને બીજા સ્કન્ધમાં સાધનોનું નિરૂપણ કરેલું છે. મુખ્ય લીલાઓ તો દશ જ રહે છે, નથી વધતી કે નથી ઘટતી. આ પ્રમાણે શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધો હોવા છતાં તે એક જ શાસ્ત્ર અથવા પુરાણ છે અને તે હરિરૂપ જ છે. આ પુરાણ શબ્દથી અને અર્થથી પણ ભગવદ્રૂપ છે.

શ્રીભાગવત ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાન પુરુષ છે. ''પુરુષ ખરેખર બાર અંગવાળા છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષના બાર અંગો છે, તેથી પણ શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે. શ્રુતિ પ્રમાણે વિચારતાં બે સાથળો, બે બાહુઓ, શિર, હૃદય, બે હસ્તો, બે ચરણો અને બે સ્તનો એ પુરુષના બાર અવયવો છે.

૧-૨ પહેલો અને બીજો સ્કન્ધ બે ચરણ રૂપ છે. તે પ્રમાણે અધિકાર અને જ્ઞાન એ બે ભાગવતરૂપ પુરુષના બે ચરણો છે.
૩-૪ સર્ગ અને વિસર્ગ (ત્રીજો અને ચોથો સ્કન્ધ) બે બાહુ (ખભાથી કોણી સુધીના ભાગને બાહુ અને કોણીથી આંગળીઓ સુધીના ભાગને હસ્ત કહેલા હોવાનું અને ઢીંચણથી નીચેના ભાગને ચરણ કહેલા હોવાનું જણાય છે) અથવા કર છે.
૫-૬ સ્થાન અને પોષણ (પાંચમો અને છઠ્ઠો સ્કન્ધ) બે સાથળો છે.
૭,૧૨ સાતમો સ્કન્ધ અને બારમો સ્કન્ધ બે હસ્ત છે. સાતમો અને બારમો સ્કન્ધ બે હસ્ત હોય તો શ્રીભાગવત કદ્દરૂપું લાગશે એવી શંકા થાય તો જાણવું કે સાતમું સ્કન્ધ વામહસ્તરૂપ છે અને તે ઊંચો રાખી ભગવાન ભક્તને પોતાની પાસે બોલાવે છે.
૮-૯ આઠમો અને નવમો(મન્વન્તરો અને ઈશાનુચરિત) બે સ્તનો છે.
૧૦ દશમો સ્કન્ધ (નિરોધ) 'મધ્ય' અથવા હૃદય છે.
૧૧ અગિયારમો સ્કન્ધ (મુક્તિ) શિર છે.
૧૨ બારમો સ્કન્ધ (આશ્રય) દક્ષિણ હસ્ત છે.

ભગવાન જેવા ભાગવતરૂપ થયા, તેવાનું અહીં વર્ણન કરેલું છે. આ

(શ્રીભાગવત્) બાર અંગવાળા હરિ પોતે જ છે.

કેટલાક ઉપાસના કરનારાઓ એમ માને છે કે ક્રમ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી જ ફલ પ્રાપ્ત થાય. તેથી તેઓ પુરુષના અવયવોના ક્રમ પ્રમાણે જ સ્કન્ધો હોવાનું કહે છે. બે ચરણો પહેલા બે સ્કન્ધો, બે સાથળો ત્રીજો અને ચોથો સ્કન્ધ, કટિ પાંચમો, ગુહ્ય અવયવ છઠ્ઠો, ઉદર સાતમો, હૃદય આઠમો, બે કરો નવમો, મુખ દસમો, લલાટ અગિયારમો અને શિર બારમો સ્કન્ધ છે. તેમાં કટિમાં એટલે પાંચમા સ્કન્ધમાં મલનાં દ્વાર જેવાં નરકો છે. ઉપાસના કરનાર આવી રીતે ઉપાસના કરે તે પણ યોગ્ય છે(૩-૧૦।।)

ત્રણ ભાષાઓ :

વ્યાસજી ભગવાનના અવતાર હોવાથી તેમનું તેજ અમાપ છે. સ્વરૂપથી અને ગુણથી તે ઘણા મોટા છે. શ્રીમદ્ભાગવત એ તેમની સમાધિભાષા છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કોઈક સ્થળે જ્ઞાન વગેરેની પ્રશંસા કરેલી છે, ક્યાંક કથામાં આગળ-પાછળનો વિરોધ જોવામાં આવે છે અને ક્યાંક તેનો તે જ વૃત્તાન્ત ફરી કહેવારૂપ (પુનરુક્તિ) વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એવું છે કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ત્રણ ભાષાઓ છેઃ

૧. સમાધિભાષા
૨. મતાન્તરભાષા અને
૩. લૌકિક ભાષા.

૧. વ્યાસજીએ જેટલો વિષય સમાધિથી જાણીને કહ્યો તે 'સમાધિભાષા'.
૨. તેનાથી વિરુદ્ધ વિષય જ્યાં કહેલ છે તે 'મતાન્તરભાષા' છે.
૩. અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ વિષય જ્યાં કહેલ હોય તે 'લૌકિકી ભાષા' છે.

તે પૈકી મતાન્તર ભાષા અને લૌકિકી ભાષા બોલનારના અભિપ્રાય પૂરતી પ્રમાણ છે, પરન્તુ તેમાં જે વિષય જણાવેલ હોય તે સમ્બન્ધમાં સમાધિભાષાની પેઠે સમ્પૂર્ણ રીતે પ્રમાણ નથી. તેથી જ આ બે ભાષાઓ સાથે

સમાધિ-ભાષાનો વિરોધ રહેતો નથી. આ બે ભાષાઓ શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ્યાં કહેલી છે તે ત્યાં દર્શાવવામાં આવશે.

આ ત્રણ ભાષાઓ જણાય કેવી રીતે? એવો પ્રશ્ન ઊઠે, તો જાણવું કે સામાન્ય નિયમ તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્વત્ર સમાધિભાષા છે, પરન્તુ જ્યાં ''હું બીજાનું કહેલું કહું છું'' એમ શ્રીશુકે કહેલ હોય ત્યાં તેણે પરમતભાષા કહેવા માંડી છે એમ જાણવું.

અને ૧૦।૭૯।૧૬ વગેરેની પેઠે જ્યાં લૌકિક રીતથી વર્ણન કરેલું હોય ત્યાં લૌકિકી ભાષા કહેલી જાણવી. આ બે ભાષાઓમાં સમાધિભાષાથી વિરુદ્ધ જે કાંઈ કહેલ છે તે વિચારપૂર્વક જાણી જોઈને કહેલ હોવાથી, આ વિરોધ દોષરૂપ નથી.

ત્રણ ભાષાઓથી સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થરૂપ શ્રીકૃષ્ણની લીલા એ જ ભાગવતનો વિષય છે. એના શ્રવણથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અવશ્ય પ્રેમ થતો હોવાથી અને પ્રેમ જ તેમને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન હોવાથી શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સારી રીતે સમજી તેનું શ્રવણ વગેરે કરવાં જોઈએ(।।૧૦-૧૨।।)

અધિકાર, સાધનો અથવા સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાન અને સર્ગ વગેરે ભગવાનની દશ લીલા એવો અનુક્રમે શ્રીભાગવતના બાર સ્કન્ધોનો અર્થ થયો. દરેક સ્કન્ધમાં કેટલાક પ્રકરણો અને અધ્યાયો હોય છે, તેથી હવે દરેક સ્કન્ધ લઈ તેના પ્રકરણોના તથા અધ્યાયોના અર્થ જણાવવામાં આવે છે.

પ્રથમ સ્કન્ધ - અધિકાર

પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી શ્રોતા = શ્રવણ કરનાર અને વક્તા = શ્રવણ કરાવનાર ના અધિકારનું આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ છે. સ્વરૂપને જણાવનારો અધિકાર છે. અધિકાર ન હોય તેને ભાગવતના સ્વરૂપ, અર્થ તથા અભિપ્રાય નું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

શ્રવણ કરનાર (શ્રોતા) અને વક્તા નો અધિકાર એ પહેલા સ્કન્ધનો અર્થ છે. આના પ્રકરણો બે પ્રકારે પાડી શકાય છે :

૧. અધ્યાયના અર્થ પ્રમાણે અને
૨. પ્રદેશ અને કાલ ને ધ્યાનમાં લઈને.

૧. અધ્યાયોના અર્થ પ્રમાણે પ્રકરણ પાડતાં, સ્થૂલ રીતે અધિકાર ત્રણ પ્રકારનો છે : ૧.સાધારણ, ૨.અસાધારણ અને ૩.ગુણથી પર અથવા નિર્ગુણ. સૂક્ષ્મ રીતે આ અધિકાર ઓગણીસ પ્રકારનો છે. સાધારણ અધિકાર નવ પ્રકારનો, અસાધારણ અધિકાર નવ પ્રકારનો અને ગુણથી પર અધિકાર એક પ્રકારનોઙ્એ પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનો અધિકાર થવાથી ઓગણીસ અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. પહેલા નવ અધ્યાયોમાં સાધારણ, દશમાંથી અઢારમા સુધીના નવ અધ્યાયોમાં અસાધારણ, અને ઓગણીસમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ અધિકારનું નિરૂપણ કરેલું છે. હર કોઈ જીવ ગમે તે જાતિનો કે ગમે તેવો ગુણ વિનાનો હોય તો પણ શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવાની ઈચ્છાવાળો હોય તો તે અધિકારી છે, એવો આ સ્કન્ધનો અર્થ છે.

૨. દેશ અને કાલ ને ધ્યાનમાં લઈને પ્રકરણ પાડતાં પણ આ સ્કન્ધનાં ત્રણ પ્રકરણો થાય છે : ૧.હીન અધિકારનું પ્રકરણ. ૨.મધ્યમ અધિકારનું પ્રકરણ અને ૩.ઉત્તમ અધિકારનું પ્રકરણ. આ પ્રમાણે પ્રકરણ પાડતાં, પહેલા ત્રણ અધ્યાયોનું પહેલું, ચોથાથી છઠ્ઠા સુધીના ત્રણ અધ્યાયોનું બીજું અને સાતમાથી ઓગણીસમા સુધીના તેર અધ્યાયોનું ત્રીજું પ્રકરણ થાય છે. આ પ્રકરણોમાં શ્રોતા અને વક્તા બન્નેના અધિકાર જણાવેલા છે (૧૨।।-૧૪।।)

સ્કન્ધ બીજો-અંગોસહિત શ્રવણ

સ્કન્ધનો અર્થ :

ઉત્તમ વક્તા શુકને ઉત્તમ શ્રોતા પરીક્ષિતે જે પ્રશ્ન કર્યો તે ૧।૧૯।૩૭માં

કહ્યો. શુક તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીભાગવતનું અંગો સહિત શ્રવણ કરવું એમ કહે છે. જીવે શું કરવું જોઈએ એ જાણવાની પરીક્ષિતની ઈચ્છા થતાં, શ્રીભાગવતનું અંગો સહિત શ્રવણ કરવું જોઈએ એમ કહે છે. શ્રીભાગવતનાં દશ અંગો હોવાથી આ દશ અધ્યાયોથી કહે છે. તેથી શ્રીભાગવતનાં અંગોનું નિરૂપણ એ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે.(૧)

પ્રકરણાર્થઃ

સમ્પૂર્ણ ભાગવતનું શ્રવણ કરવાનું છે. તે પૈકી જેનું શ્રવણ કરવાનું છે તે ત્રીજાથી આરંભી બારમા સુધીના દશ સ્કન્ધો છે. પહેલો સ્કન્ધ અધિકાર દર્શાવે છે અને બીજો સ્કન્ધ શ્રીભાગવતનાં અંગો જણાવે છે. (શ્રીભાગવતનો બે પ્રકારનો શાસ્ત્રાર્થ છે : ૧.જાણવા યોગ્ય અને ૨.કરવા યોગ્ય. તે પૈકી દશ લીલાવાળા ભગવાન (અધ્યાય ૩-૧૨) જાણવા યોગ્ય છે અને અંગો સાથે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવું એ કરવા યોગ્ય છે. એવો વિચાર કરતાં પહેલા સ્કન્ધનો અર્થ (શ્રવણ)કરનારનો ગુણ(અધિકાર) દર્શાવે છે. બીજા સ્કન્ધનો અર્થ સહકારીપણાંથી ફલ દર્શાવે છે અને ત્રીજાથી બારમા સુધીના સ્કન્ધોનો અર્થ શ્રવણનું (જેમના ગુણોનું શ્રવણ કરવાનું છે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવે છેદ્દઆવરણભંગ) એવો વિચાર કરવાથી ''શ્રવણ કરવું જોઈએ'' એવો શ્રીભાગવતના મહાવાક્ય (આખા ગ્રન્થ)નો અર્થ છે. ત્યારે તે શ્રવણ એટલે શું? એવો પ્રશ્ન થાય.

પદ(શબ્દો) અને વાક્યો ના શક્તિ* અને તાત્પર્ય નો નિશ્ચય તે 'શ્રવણ'. શબ્દની શક્તિનો કુદરતી, સઙ્કોચ વિના નિશ્ચય કરવો, અથવા શબ્દ અને વાક્ય બન્નેના શક્તિ અને તાત્પર્ય એ બન્નેનો નિશ્ચય કરવો તે.

*શક્તિ એટલે શબ્દની પોતાનો અર્થ જણાવવાની સત્તા. આ શક્તિઓ ત્રણ છે :

૧. અભિધા-શબ્દનો જે અર્થ સમજાતો હોય તે જણાવવાની સત્તા.
૨. લક્ષણા-કુદરતી અર્થ બંધ બેસતો ન હોય ત્યારે રૂઢિને લીધે અથવા કાંઈ પ્રયોજનને લીધે તેના સમ્બન્ધવાળો બીજો અર્થ જણાવવાની સત્તા. અને
૩. વ્યંજના-આગળ-પાછળના સંબંધથી ઘણા અર્થવાળા શબ્દની અમુક અર્થ

સૂચવવાની શક્તિ.

શ્રવણના ત્રણ અંગ છે : ૧.તત્ત્વધ્યાન ૨.હૃદયની પ્રસન્નતા અને ૩.મનન. તત્ત્વ-સ્વરૂપનું ચિન્તન એટલે તત્ત્વોનું ચિન્તન અને સ્વરૂપનું ચિન્તન. આ ચિન્તન તે તત્ત્વધ્યાન. આ સ્કન્ધના પહેલા બે અધ્યાયોમાં અનુક્રમે એ કહેલ છે. હૃદયની પ્રસન્નતા એટલે ચિત્તની શુદ્ધિ. આ ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે. ત્રીજું અંગ મનન છે તે પાંચમાથી દશમા સુધીના છ અધ્યાયોમાં કહેલ છે. આથી આ સ્કન્ધનાં ત્રણ પ્રકરણોનો વિભાગ દર્શાવ્યો.(૨)

ક્યા શબ્દોની શક્તિ તથા તાત્પર્ય નો નિશ્ચય કરવો? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો જાણવું કે શ્રીભગવાન વાસુદેવની દશ પ્રકારની લીલા શ્રીભાગવતમાં કહેવાની છે તેનું શ્રવણ કરવું. ભગવાનની દશ પ્રકારની લીલા સ્કન્ધ ૩ થી ૧૨ સુધીમાં કહેલી છે તેનું શ્રવણ કરવું. આમ (બીજા) પછીના દશ સ્કન્ધોના અર્થ ટૂંકાણમાં કહેલ છે.

ધર્મી (લીલા કરનાર) ભગવાનનું તેમના હર કોઈ ધર્મ (ગુણ) સહિત શ્રવણ ભલે થાય, દશ પ્રકારની લીલા કરનારા ભગવાનનું જ શ્રવણ કરવું એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો? એવી શંકા થાય તો જાણવું કે દશ પ્રકારની લીલા કરનાર ભગવાનનું જ શ્રવણ થાય તે માટે જ પાછળનો ગ્રન્થ (અધ્યાય ૩-૧૨) રચેલ છે. જો લીલા કરનાર ભગવાનનું શ્રવણ કરવાનું ન હોય તો ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કન્ધો નકામા થાય. વળી શ્રવણ કરાતા શબ્દો અને વાક્યો પણ ન આવવાથી શ્રવણના અંગોનો વિચાર કરવો પણ વ્યર્થ થાય. તેથી ગમે તે ધર્મ સાથેના ભગવાનનું શ્રવણ કરવાથી પાછળનો ગ્રન્થ નકામો થતો હોવાથી દશ પ્રકારની લીલાવાળા ભગવાનનું જ શ્રવણ કરવું.

સ્કન્ધ ત્રીજો : સર્ગ

સ્કન્ધનો અર્થ :

પહેલા સ્કન્ધમાં અધિકાર જણાવ્યો. બીજા સ્કન્ધમાં શ્રીભાગવતના

શ્રવણમાં અંગો સાથે શ્રવણ કરવાનો પ્રકાર કહ્યો. હવે આ ત્રીજાથી આરંભી બારમા સુધીના બાકીના સ્કન્ધોમાં જેનું શ્રવણ કરવાનું છે તે વિષય કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની સર્ગ વગેરે દશ લીલાઓનું શ્રવણ કરવાનું છે તે લીલાઓ અનુક્રમે આ ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કન્ધોમાં કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે આ દશ સ્કન્ધોનો સાધારણ અર્થ કહ્યો.

હવે ત્રીજા સ્કન્ધનો અર્થ આ કારિકામાં કહે છે. આ સ્કન્ધના તેત્રીસ અધ્યાયો છે. તે તેત્રીસ અધ્યાયોમાં સર્ગ(સૃષ્ટિ)નું નિરૂપણ કરેલું છે. આ સ્કન્ધના અમુક જ અધ્યાયમાં સર્ગનું વર્ણન કરેલ છે એમ નથી. '' 'સર્ગ' એટલે કારણોની ઉત્પત્તિ'' એ વાક્ય પ્રમાણે તેત્રીસે અધ્યાયોનો અર્થ સર્ગ છે.

સર્ગ વળી ૧.લૌકિક અને ૨.અલૌકિક એવા બે પ્રકારનો છે. અલૌકિક સર્ગમાં તેત્રીસ દેવોને ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં, તેઓ યજ્ઞ કરાવે છે, એ નિર્વિવાદ છે. (આઠ વસુઓ, અગીયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિ એ તેત્રીસ દેવો છે). લૌકિક સર્ગમાં પણ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો, ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં બીજ (મૂલ, ઉત્પત્તિનાં કારણ) અને કાલ એવા તેત્રીસ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. તેથી જ આ સર્ગ ''[1]પોતાનો ઈચ્છેલો, [2]અસાધારણ ગુણવાળો અને [3]પોતાને ઉપયોગી થાય તેવા ફલવાળો છે''. હર કોઈ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં થાય તેવા પ્રકારનો આ સર્ગ નથી પરન્તુ ઉપર જણાવેલ ત્રણ ગુણોવાળો છે.

૧.તે પૈકી પહેલાં કહેલા(ગુણ) ''પોતાનો ઈચ્છેલો'' છે એટલે લૌકિક અને અલૌકિક એવા પ્રકારના ભેદવાળો છે (૧૨।૭।૧૧માં સર્વ પુરાણોમાંનો સામાન્ય સર્ગ કહેલ છે તેવો આ સર્ગ નથી) અને ૨.તેનો પણ અસાધારણ ગુણ એ છે કે આ સર્ગમાં સર્જેલા સર્વ પદાર્થ ભગવદ્રૂપ છે. વળી ૩.આ સર્ગ પોતાને ઉપયોગી થાય તેવા મોક્ષ વગેરે ફલવાળો છે. કારણ કે જીવની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે : ૧.બહારથી(દેહ વગેરેથી) જણાતી અને ૨.સ્વરૂપથી સૃષ્ટિ. તે પૈકી બહારથી જણાતી સૃષ્ટિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે જ તેની મુખ્ય(સ્વરૂપથી) સૃષ્ટિ છે. પરન્તુ મોક્ષના અધિકારવાળો દેહ પ્રાપ્ત થયા વિના

મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનું સમ્ભવતું નથી, તેથી મોક્ષ થયાનું જણાવવામાટે ઉત્પત્તિ થયાનું પણ કહેલું છે. તેમાં પણ ગૃહસ્થને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનું ઘણા સન્દેહવાળું છે, તેથી દમ્પતી (પતિ કર્દમ અને પત્ની દેવહૂતિ) ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું આ સ્કન્ધમાં જણાવેલું છે. આ ગૃહસ્થની મુક્તિ કરાવનાર ભગવાનની પ્રસન્નતા છે અને તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાવનાર ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણેનું વર્તન છે. તેથી આ સર્ગનું વર્ણન કરતાં આ સર્વ કહેલાં છે. એટલે આ સર્ગ ''પોતાને ઉપયોગી થાય તેવા ફલવાળો'' હોવાનું કહેલું છે.(૨)

(શંકા : બીજા પુરાણોમાં સર્ગ અને વિસર્ગ–પોતાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર સામર્થ્યવાળા પુરુષોની સૃષ્ટિ–ને એક સાથે જ કહેલા છે અને શ્રીભાગવત સર્વ વેદ અને પુરાણો ના સારરૂપ હોવાથી અહીં પણ તે બન્ને એક સાથે જ હોવા જોઈએ, કારણ કે બન્નેમાં જીવની ઉત્પત્તિ દેહ પ્રાપ્ત કરવાથી થાય છે. છતાં શ્રીભાગવતમાં તે જુદા–જુદા ત્રીજા અને ચોથા સ્કન્ધમાં કહેલ છે, એ લોકમાંની પ્રસિદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા થાય તો જાણવું કે)

સમાધાન : જેવા સર્ગ અને વિસર્ગ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેવાં કહેવાનું અહીં ઈચ્છેલું નથી, તેવાનો અહીં વિચાર કરેલો નથી. અહીં તો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા સર્ગ અને વિસર્ગ કહેલા છે. તે દરેક, ભગવાનની લીલા સ્વતન્ત્ર છે. અને તેથી તે દરેક એક–એક સ્કન્ધમાં કહેલી હોવાથી અહીં તે લીલાઓ બે સ્કન્ધમાં કહેલી છે. વળી આ બન્ને લીલાઓ મૈત્રેય અને વિદુર નો સંવાદ જણાવી તે સંવાદથી કહેલી છે. કારણ કે વિદુર અધિકારી હોવાથી આ બે જ લીલાઓના શ્રવણથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો તો પછી જે આખા શ્રીભાગવતનું દશે લીલાઓનું–શ્રવણ કરે તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમાં સન્દેહ જ શો.(૩–૪)

સર્ગની વ્યાખ્યા :

૧.''બ્રહ્મમાં ગુણોમાં વૈષમ્ય પ્રકટ થવાને લીધે મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિનો જન્મ થાય છે તેને 'સર્ગ' કહેલ છે'' એવી સર્ગની વ્યાખ્યા ૨।૧૦।૩ માં આપેલી છે. ગુણોનું વૈષમ્ય રજોગુણને લીધે જ થાય છે,

કારણ કે રજોગુણ જ સૃષ્ટિના કારણરૂપ-સૃષ્ટિ કરાવનારો છે. ભગવાનમાંથી સૃષ્ટિ થાય છે એ વિષયમાં સન્દેહ ન રહે તે માટે 'બ્રહ્મમાં' એવો શબ્દ સર્ગની વ્યાખ્યામાં યોજેલ છે. 'બ્રહ્મમાંથી' એટલે ભગવાનમાંથી. મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ નો જન્મ થાય છે. તે કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ એમ બે પ્રકારનાં હોય છે. જુદા-જુદા પ્રાણીઓના દેહમાં જે મહાભૂતો વગેરે રહેલાં છે તે કાર્યરૂપ છે, તેમનો જન્મ તે આ સર્ગ નથી; પરન્તુ કારણરૂપ મહાભૂત વગેરેનો જન્મ તે આ સર્ગ છે. તેથી ૨.''રજોગુણવાળા ભગવાનની જગતના કારણોનો જન્મ કરનારી લીલા તે 'સર્ગ' '' એવી સર્ગની વ્યાખ્યા થઈ.

ઉપર બીજા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં ૩.''સર્ગ એટલે કારણોની ઉત્પત્તિ.'' એવી બીજા પુરાણમાં કહેલી સર્ગની વ્યાખ્યા પણ જણાવેલી છે. આ સર્ગની વ્યાખ્યાઓ કહેવાનું પ્રયોજન જુદા-જુદા સર્ગોનો સર્ગમાં સમાવેશ કરવાનું છે. ૧.રજોગુણવાળા ભગવાને પણ લીલાથી સૃષ્ટિ રચેલી છે. ૨.સર્ગ મુખ્ય (ગુણાતીત)બ્રહ્મની લીલા પણ છે. ૩.ભગવાન કાલરૂપ હોવાથી કાલે રચેલી સૃષ્ટિ પણ ભગવાનની લીલા છે. ૪.જીવ પણ સૃષ્ટિ રચવામાં કારણરૂપ હોવાથી તે પણ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે તે પણ સૃષ્ટિ રચવાનું પ્રયોજન હોવાથી, જીવની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એટલે મુક્તિનો પણ સર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

૨।૧૦।૩ માં ''ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃતઃ, બ્રહ્મણો ગુણવૈષમ્યાત્'' એવી સર્ગની આપેલી વ્યાખ્યા ઉપર જણાવેલી છે તેમાં ''બ્રહ્મણો અગુણવૈષમ્યાત્'' એમ અવગ્રહ લેવાથી એવો અર્થ થાય છે કે બ્રહ્મમાં ગુણો પ્રકટ ન થવાથી બ્રહ્મનો પણ જન્મ-પ્રાકટ્ય થાય છે. આવો અર્થ થાય ત્યારે બીજી વ્યાખ્યા ઉપર કહી તેમાં ''કારણજન્મદા'' એટલે કે કારણોનો જન્મ કરનારી, એવું વિશેષણ કહેલ, તેનો અર્થ 'કારણો' એટલે જીવોના જન્મનો 'દ્યતિ' નાશ કરનારી, એટલે જીવોને મોક્ષ આપનારી એવો કરવો. એવી રીતે જુદા-જુદા પ્રકારના સર્ગ થતા હોવાથી તેના જુદા પ્રકરણો ગણી, સર્ગના પ્રકારો કહેવામાં આવે છે (।।૪।।)

સર્ગના પ્રકારો :

દેવ બે પ્રકારના હોવાથી અને કારણો ત્રણ પ્રકારનાં હોવાથી સૃષ્ટિ પાંચ પ્રકારની છે. અને બન્ધન તથા મોક્ષ એવા ભેદથી દરેક સૃષ્ટિ પોતે જ બે પ્રકારની થાય છે, એટલે તેના કુલ દશ પ્રકાર થયા.

દેવ (ભગવાન) ૧.ગુણાતીત (ગુણથી પર) અને ૨.સગુણ (ગુણવાળા) એવા બે પ્રકારના થાય છે. તત્ત્વોના તથા જીવોના ત્રણ ભેદો છે. ૧.અહંકાર વગેરે તત્ત્વોની સૃષ્ટિ. ૨.અમુક્ત જીવોની અથવા કાલની સૃષ્ટિ, કારણ કે અમુક્ત અથવા બદ્ધ જીવો કાલમાં જન્મ્યા કરે છે અને મૃત્યુ પામ્યા કરે છે. ૩. મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ. તેથી દેવના તથા કારણોના મળી પાંચ પ્રકારો થતા હોવાથી પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે. તે પ્રકારો નીચે જણાવવામાં આવશે. આ પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં એકનું પ્રાધાન્ય (મુખ્યપણું) હોય ત્યારે બીજી તેની વિભૂતિરૂપ (તેના અંગરૂપ) હોય છે. જેમકે

૧.તત્ત્વોની સૃષ્ટિ ગુણાતીત(દેવ)ની સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે.
૨.બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિસર્ગરૂપ છે અને સગુણ સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે.
૩.દશમા અધ્યાયમાં જણાવેલ દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ કાલની વિભૂતિ છે.
૪.સાંખ્ય પ્રકરણમાં વીસમા અધ્યાયમાં જણાવેલી મહત્તત્વ વગેરેની સૃષ્ટિ તત્ત્વોની સૃષ્ટિની વિભૂતિ છે. અને
૫.ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના છ અધ્યાયોમાં મતાન્તરથી જણાવેલી મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ બારમા અધ્યાયમાં જણાવેલ સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની સર્ગરૂપ લીલા થઈ. તે પાંચે બન્ધન અને મોક્ષ એવા ભેદથી બે પ્રકારની થતાં દશ પ્રકારની થાય છે (પાંચે સૃષ્ટિમાં જુદા-જુદા પ્રકારથી મુક્તિ થાય).

૧.સગુણ સૃષ્ટિની મુક્તિ મોક્ષ લીલાનો સમ્બન્ધ થવાથી થાય છે. (કારણ કે જુદા-

જુદા ભાવથી સૃષ્ટિ રચતાં તેમને ભય વગેરે થાય છે અને તે ભાવોનો ત્યાગ કરતાં તેમની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અથવા મુક્તિ થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવાથી જ તેવી રીતે મુક્તિ થાય છે, તેથી મોક્ષલીલાનો યોગ જ તે મુક્તિ કરાવનારો છે).

૨.તેવી રીતે ગુણાતીત સૃષ્ટિની મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય છે (કારણ કે આ સૃષ્ટિ ૩।૫।૨૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે અજ્ઞાનથી થાય છે અને અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે).

૩. કાલસૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાનો મોક્ષ ભક્તિથી થાય છે.

૪. તત્ત્વોનો મોક્ષ જે તત્ત્વમાંથી તે નીકળેલ હોય તેમાં તેનો ફરી પ્રવેશ થવાથી થાય છે.

૫. જીવોની મુક્તિ વૈરાગ્યથી થાય છે.

તેથી પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ અને તેના પાંચ પ્રકારના મોક્ષ એવો આ સ્કન્ધના અધ્યાયોનો અર્થ લેતા, તેનાં દશ પ્રકરણ થાય.(૫॥-૫॥)

સૃષ્ટિના પ્રકારો :

૧. એક સૃષ્ટિ ગુણાતીત દેવમાંથી થાય છે. આ સૃષ્ટિ પાંચમા તથા છઠ્ઠા અધ્યાયોમાં કહેલી છે.

૨. બીજી સૃષ્ટિ સગુણ બ્રહ્મમાંથી થાય છે. આ સૃષ્ટિ સાત, આઠ તથા નવ મા અધ્યાયોમાં કહેલી છે.

૩. ત્રીજી સૃષ્ટિ કાલની અધ્યાય ૧૦-૧૧માં કહેલી.

૪. ચોથી જીવોની સૃષ્ટિ અધ્યાય ૧૨માં કહેલી મુક્ત જીવોની, કારણ કે અમુક્ત જીવોની સૃષ્ટિનો કાલસૃષ્ટિમાં સમાવેશ થયેલ છે.

૫. નામસૃષ્ટિ અધ્યાય ૧૨માં જ કહેલી છે.

વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વોની સૃષ્ટિ (સાંખ્ય પ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૦માં કહેલી) ને જ પાંચમી સૃષ્ટિ કહેવી જોઈએ, પરન્તુ તેમાં નામસૃષ્ટિનો પણ સમાવેશ કરવાનો હોવાથી નામસૃષ્ટિને પાંચમી કહેલી છે. સૃષ્ટિ રચવામાં-પહેલી બે સૃષ્ટિ રચવામાં દેવ સ્વતન્ત્ર છે. ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી સૃષ્ટિ રચવામાં-કાલ, જીવો

અથવા તત્ત્વો સ્વતન્ત્ર નથી. તેમની સૃષ્ટિ ભગવાનની ઈચ્છાથી જ થાય છે; માત્ર કાલ, જીવો અથવા તત્ત્વો થી થતી નથી.(૬॥-૬॥)

ભૂમિના ઉદ્ધારની સર્ગમાં ઉપયોગિતા:

આ સ્કન્ધના અઢારમા તથા ઓગણીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને વારાહનો અવતાર લઈ હિરણ્યાક્ષને હણી ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યાની કથા કહેલી છે, તે પણ સર્ગ સમ્બન્ધી જ કથા છે. કારણ કે ભૂમિનો ઉદ્ધાર સર્વ પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી છે. તે સર્વ સૃષ્ટિઓના આધારરૂપ હોવાથી, સર્વ સૃષ્ટિઓને સમાન છે અને તેથી બન્ધ લીલાના અન્તે કહેલ છે.(૭॥)

મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ :

મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થયાનું બારમા અધ્યાયમાં (શ્લોક૪ વગેરેમાં) કહેલું છે, તે પણ નકામું કહેલ નથી. કારણ કે મુક્ત જીવનો પણ જન્મ થાય છે એમ દર્શાવવા અધ્યા.૧૫।૩૪માં જય તથા વિજય ને સનક વગેરેએ શાપ આપ્યાની કથા કહેલી છે.

કેટલાક કહે છે કે બ્રહ્મસૂત્ર ૪।૪।૨૨માં જણાવેલ ''ફરી તે (સંસારમાં) આવતો નથી'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મુક્ત જીવોનો ફરી જન્મ થતો ન હોવાથી, અહીં સનક વગેરે જે મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તેમની મુક્તિ થયેલ તે મુખ્ય નહિ હોય, ઉપચારથી મનાયેલી હશે. પણ આ માન્યતા યોગ્ય નથી. વાસ્તવિક રીતે સનક વગેરેની ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં તેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જ હતું, કારણ કે ઉત્પત્તિ થયા પછી તેમને કોઈએ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો નથી. ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં તેઓની વાસ્તવિક મુક્તિ જ થયેલી. તેવી જ રીતે વૈકુંઠમાં વસનારા ભગવાનના ભક્તો જય અને વિજય પણ વાસ્તવિક રીતે મુક્ત જ હતા, પરન્તુ ભગવાનની ઈચ્છાથી તેમની સંસારમાં ઉત્પત્તિ થઈ. આ દર્શાવવા જ ઉપર જણાવેલ શાપની કથા કહેલી છે. તેમાં સનક વગેરે શાપ આપનાર છે અને જય તથા વિજય ને તેમણે શાપ આપેલ છે. એ પ્રમાણે આ શાપની કથાથી મુક્ત જીવોની પણ ઉત્પત્તિ થાય, તેની યોગ્યતા કહી (તેથી તેઓને ઉત્પત્તિ પહેલાં

મુક્તિ થયેલી તે મુખ્ય મુક્તિ જ હતી, ઉપચારથી મનાએલી નહોતી). (૭।।)

મુક્ત જીવને પ્રાપ્ત થતું ફલ :

આ મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થાય તે ભગવાનને પ્રિય નથી, તેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જીવોને પ્રાપ્ત થવાનું ફલ મોક્ષના સમ્બન્ધમાં જુદું સાંખ્ય પ્રકરણ કહેલું છે.

(શંકા : જય અને વિજય ની ઉત્પત્તિ થઈ તે ભગવાનને ઈષ્ટ હતું. જો તે ભગવાનને ઈષ્ટ ન હોય તો કેટલાક જન્મો પછી તેઓને ''આ મારું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે'' એમ ભગવાન કહેત નહિ, એવી શંકા થાય. સમાધાનઃતો જાણવું કે અહીં જે આ કથા કહેલી છે તે મતાન્તર છે. કારણ કે અધ્યાય ૧૪।૬માં મૈત્રેયે સ્પષ્ટ કહેલું છે કે ''આ વિષયમાં જે આ ઈતિહાસ મેં પૂર્વ શ્રવણ કરેલો છે''. તેથી મૈત્રેયે સાંભળેલ વૃત્તાન્ત અહીં કહેલો હોવાથી તે મતાન્તર છે).

જય અને વિજય નો શાપને લીધે આસુરભાવ થયા પછી તેઓ ક્રોધથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના હતા, એ તેમના રાજસભાવને લીધે મતાન્તરથી તેમને પ્રાપ્ત થવાનું ફલ કહેલું છે.

શંકા : ત્યારે મુક્ત જીવોને પ્રાપ્ત થવાના ફલ અને બીજા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જીવોને પ્રાપ્ત થવાનાં ફલમાં ભેદ છે, તે બન્ને સરખાં નથી એવી શંકા થાય, તો (સમાધાન) જાણવું કે તે બેમાં ભેદ નથી એમ જણાવવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થવાનું મતાન્તરમાં તેમજ સાંખ્ય પ્રકરણમાં બન્ને સ્થળે કહેલું છે. ભગવાન પોતે જ પ્રકટ થઈ (અવતાર લઈ) બન્નેને ફળ આપે છે એમ જણાવવા આ સર્ગ લીલામાં બે ભગવાનના અવતારો થયાનું કહેલ છે. વરાહનો અવતાર થયો તે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિવાળો અવતાર છે અને કપિલનો અવતાર થયો તે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિવાળો અવતાર છે. જો સૃષ્ટિના પ્રકરણમાં ભગવાનનો અવતાર ન થાય, તો જીવોનાં કર્મને લીધે જ તેમનાં જન્મમરણ થાય છે અને સૃષ્ટિ કર્મને જ અધીન છે એમ માનવામાં આવે. વાસ્તવિક રીતે ભગવાનની ઈચ્છાથી જ સૃષ્ટિ થાય છે.

જો મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, અથવા ઉત્પન્ન થયેલ જીવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી ન હોય, તો સૃષ્ટિ (બન્ધ અને મોક્ષ) ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થાય છે એ ખોટું ઠરે અને ઈશ્વરપણું રહે નહિ. તેથી સૃષ્ટિ ઈશ્વરની ઈચ્છાને જ અધીન છે એમ જણાવવા મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું અને ઉત્પન્ન થયેલ જીવોને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો હોવાનું આ લીલામાં કહેલ છે.(૭।।-૧૧)

સૃષ્ટિનું પ્રયોજન :

આ સર્ગમાં સ્ત્રી (દેવહૂતિ) અને પુરુષ(કર્દમ) ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને સૃષ્ટિ રચેલી છે. અને ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેમને આ લોકનાં ફળ(ધન-પુત્ર વગેરે) પરલોકનાં ફળ(સ્વર્ગ વગેરે) અને મોક્ષ પણ આપે છે, એવું આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય છે. તેથી ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં જે ઉત્પન્ન થયેલા છે તેમણે ભગવાનનું પ્રેમથી ભજન કરવું જોઈએ.(૧૨।।)

સૃષ્ટિનું વર્ણન વીસમા અધ્યાયમાં કરેલું છે તે સમ્પૂર્ણ રીતે કરેલું નથી, પણ સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિ ગણાય તેવી હર કોઈ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવું જોઈએ, તેથી તે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. સાંખ્ય મત પ્રમાણે જ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરેલું નથી. કારણ કે તે મત પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતી મુક્તિનું નિરૂપણ કરવા તે પ્રકરણ કહેલું છે. છતાં એ અધ્યાયમાં એક પછી એક તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિકી એમ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે, કારણ કે સાંખ્ય મત પ્રમાણે ગુણોથી સૃષ્ટિ થાય છે. તેથી એ અધ્યાયમાં ગુણથી થયેલી સૃષ્ટિ કહેલી હોવાથી, સાંખ્યમતથી તે વિરુદ્ધ નથી.(૧૨।।-૧૪)

કર્દમે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા કાંઈ પણ સાધન કરેલ હોવાનું સાઙ્ખ્ય પ્રકરણમાં કહેલું નથી, છતાં તેને જ્ઞાન તો પહેલાં જ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી ભોગ વગેરે સાથે તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે. દેવહૂતિને કપિલના ઉપદેશથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું ૨૫ થી ૩૩ મા સુધીના નવ અધ્યાયોથી કહેલું છે.(૧૫)

પ્રકરણો :

પ્રકરણો ગણતાં સર્ગના આ સ્કન્ધનાં ચાર પ્રકરણો થાય છેઃ

૧. અધિકાર

૨. સૃષ્ટિ

૩. ઉપપત્તિ અને

૪. ફળ (અથવા મુક્તિ).

અનુક્રમે આ ચાર સ્થૂલ પ્રકરણ કહેલાં છે. સૂક્ષ્મ પ્રકરણો ગણતાં આ સ્કન્ધનાં દશ પ્રકરણો થાય છે, તે પાછળ કા.૫માં જણાવેલાં છે. ચાર સ્થૂલ પ્રકરણો કહ્યાં તે જ આ દશ સૂક્ષ્મ પ્રકરણો થાય છે. બીજાં સ્થૂલ પ્રકરણો સૃષ્ટિના પાંચ પ્રકાર પાછળ કહેલા છે. પાંચમાથી બારમા સુધીના અધ્યાયોમાં આ પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. ઉપપત્તિ, એટલે મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ તથા મુક્તિ થવાની યોગ્યતા બે પ્રકારની છે. (તે તેરમાથી વીસમા સુધીના આઠ અધ્યાયોમાં કહેલી છે). મુક્ત જીવો ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેઓની, સ્ત્રીની અને પુરુષની એમ મુક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. તેથી સૃષ્ટિ, ઉપપત્તિ અને મુક્તિના (૫+૨+૩) દશ પ્રકાર થયા. અધિકાર (પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં જણાવેલ છે, તે) આ દશ સૂક્ષ્મ પ્રકરણોથી જુદા છે, કારણ કે તે ત્રીજા અને ચોથા બન્ને સ્કન્ધોમાં ઉપયોગી છે. આ બન્ને સ્કન્ધ એક પ્રકરણના જેવા છે. બે સ્કન્ધના (૩૩+૩૧=૬૪) ચોસઠ અધ્યાયો છે. તેમાંના ત્રીજા સ્કન્ધના પહેલા ચાર અધ્યાયો અધિકાર જણાવનારા છે. આ બે સ્કન્ધમાં ભગવાનની ચોસઠ કલાઓનું નિરૂપણ કરેલ છે.(૧૬-૧૭)

સ્કન્ધ ચોથો : વિસર્ગ

વિસર્ગનો અર્થ અને લક્ષણ :

તૃતીય સ્કન્ધમાં તેત્રીસ અધ્યાયોથી ફળ સહિત સર્ગનું વર્ણન કર્યું. આ ચોથા સ્કન્ધમાં એકત્રીસ અધ્યાયોથી 'વિસર્ગ'નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેથી કાંઈ અયોગ્યતા નથી. આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન્‌ની બધી લીલાઓ એક સાંકળરૂપ (એક બીજી સાથે સમ્બન્ધવાળી) હોવા છતાં દરેક જુદી-જુદી ફળ આપનારી છે, તેથી હરકોઈ લીલા અથવા બધીનો સમૂહ ફળ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે.

'વિસર્ગ' એટલે 'વિવિધઃ'=જુદા-જુદા પ્રકારનો 'સર્ગ', લૌકિક સર્ગ નહિં, પરન્તુ 'વિશિષ્ટઃ'=ઉત્તમ પ્રકારનો 'સર્ગ'. આ ઉત્તમ પ્રકારનો સર્ગ(વિસર્ગ) દેવતારૂપ છે. ૮ વસુઓ, ૧૧ રુદ્રો અને ૧૨ આદિત્યો દેવો છે. ભગવાન્‌ની લીલા વિપરીત હોવાથી, વસુઓનું અન્તે, રુદ્રોનું મધ્યે અને આદિત્યોનું આરમ્ભમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ૧૨+૧૧+૮=૩૧ એમ એકત્રીસ દેવોનું નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી, આ સ્કન્ધના એકત્રીસ અધ્યાયો છે.(૧)

સર્વ જીવોના સમ્બન્ધવાળી ક્રિયાશક્તિ (રજસ્)વાળા ભગવાન્‌ની મુક્તજીવ (કાર્ય)ની ઉત્પત્તિ કરાવનારી લીલા તે 'વિસર્ગ'.

વિસર્ગલીલા સર્વ જીવોના સમ્બન્ધવાળી ક્રિયાશક્તિવાળા (ભગવાન્)ની લીલા હોવાથી, આ લીલામાં ઉત્પન્ન થનારા (જીવો) સર્વશક્તિવાળા થવાના, એ આ સૃષ્ટિનું ઉત્તમપણું. આ લીલામાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ જીવો સામર્થ્ય પ્રકટ કરીને મુક્ત થશે. તેથી વિસર્ગ અલૌકિક છે. આ વિસર્ગ જ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે.

શ્રીભાગવતમાં ''વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ''માં વિસર્ગ વીર્યવાળો કહેલો છે, એવું વિસર્ગનું લક્ષણ આપેલું છે(૨|૧૦|૩). આ લક્ષણમાં જે 'પૌરુષઃ'શબ્દ છે તેનો અર્થ, પુરુષમાંથી બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ કરાવનારો, એવો નથી, પરન્તુ જેમાંથી માહાત્મ્ય સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જાણવામાં આવે તેવો, એવો અર્થ છે. તેથી વિસર્ગ પુરુષના આકારવાળો અથવા પુરુષાતન જણાવનારો છે.

'પૌરુષઃ' શબ્દનો અર્થ, પુરુષમાંથી બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ કરાવનારો, એવો ન હોય તો મનુના વંશના નિરૂપણથી આ સ્કન્ધનો પ્રારમ્ભ કેમ કરેલો છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે પ્રસંગ જણાવવા વંશના નિરૂપણથી પ્રારમ્ભ કરેલો છે. કારણ કે સમ્બન્ધ વિનાનો વૃત્તાન્ત કહેવાથી લીલાના અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. તેથી સમ્બન્ધ દર્શાવવા પ્રસંગ કહેવો જોઈએ. લૌકિક પુરુષો કથાનું શ્રવણ કરનારા હોય તેમના ઉપર પણ ઉપકાર કરવો જોઈએ. પ્રસંગ જણાવ્યા વિના કથા કહેવામાં આવે તો તેઓ તે ન સમજે તેથી પ્રસંગ કહેવો જોઈએ. પ્રસંગ કહેવામાટે

સ્કન્ધનો વંશના વર્ણથી પ્રારમ્ભ કરેલો છે. તેથી આ પુરુષાતનવાળા પુરુષોની સૃષ્ટિ છે, સાધારણની સૃષ્ટિ નથી. શ્રીભાગવતથી સર્વનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે સર્વ વેદો તથા ઈતિહાસનો સાર કાઢી તે રચેલું છે (૧।૩।૪૨) (પુરુષાતનવાળા પુરુષોની સૃષ્ટિના નિરૂપણના શ્રવણથી ઉદ્ધાર થાય, સાધારણ પુરુષોની સૃષ્ટિના નિરૂપણના શ્રવણથી ઉદ્ધાર ન થાય. તેથી પુરુષાતનવાળા પુરુષોનો સર્ગ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે.(૨-૩।।)

પ્રકરણ વિભાગ :

ભગવાન્‌નું સામર્થ્ય અનન્ત પ્રકારનું છે, છતાં પણ સદ્‌બુદ્ધિથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના હોવાથી આ સ્કન્ધના ચાર પ્રકરણો છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય બધા જીવો શ્રીકૃષ્ણના ચરણ કમલની સેવાથી જ સિદ્ધ કરી શકે, બીજા કોઈ પ્રકારે તે થઈ શકે નહિ એમ જણાવવા આ સ્કન્ધ કહેલો છે.(૩।।-૪।।)

આ ચાર પુરુષાર્થો જુદા-જુદા પુરુષોએ સિદ્ધ કર્યા છે. દક્ષે ધર્મ, ધ્રુવે અર્થ, પૃથુએ કામ અને પ્રચેતસોએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલો. શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની સેવાથી જ આ પુરુષાર્થો તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા. તે પહેલાં આ તેમને પ્રાપ્ત થયેલા ન હતા. શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની સેવા કર્યા પહેલાં દક્ષે ધર્મ પ્રાપ્ત કરેલ ન હતો. ધ્રુવ અને તેની માતા સુરુચિએ અર્થ પ્રાપ્ત કરેલ ન હતો. ઈન્દ્રરૂપ (અ.૧૯।૩૩) પૃથુએ કામ પ્રાપ્ત કર્યો ન હતો. અને જીવરૂપ પુરંજને (પ્રચેતસોએ) મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કર્યો ન હતો. તેથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની સેવાથી જ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતા નથી એમ સિદ્ધ થયું. તેથી વીર્યવાળો વિસર્ગ તે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારો જ છે, અથવા પુરુષાર્થ કરનારાઓની સૃષ્ટિ છે, બીજો તેનો અર્થ નથી, કારણ કે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા એ જ તેનું ઉત્તમપણું છે.(૪।।-૬।।)

કેટલાકનો મત એવો છે કે આ વિસર્ગ; સ્ત્રી(સતી), બાલક(ધ્રુવ), જુવાન(પૃથુ) અને વૃદ્ધ(પ્રાચીનબર્હી) નું પ્રકરણ છે, એટલે 'વિસર્ગ'નો અર્થ

સ્ત્રી અને પુરુષ નો ભેદ અને અવસ્થાનો ભેદ થાય છે. આ મત ખોટો છે. કારણ કે સંપૂર્ણ રીતે સાક્ષાત્ ભગવાને કરેલું કાર્ય પુરુષાર્થ વિનાનું કેમ હોય? અને વેદમાં તેવું કાર્ય દુઃખમાં પરિણામ આવે તેવું કેમ હોય? તેથી આ સ્ત્રીનું પ્રકરણ નથી. સ્ત્રીથી કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. સ્વરૂપથી તો સ્ત્રીપણું પ્રોત્સાહન કરાવનારું નથી, કારણ કે સારું અને નરસું ઓળખનારા પુરુષો પ્રમાણે, ઈન્દ્રિયવાળા હોવું એ જ ભજનમાટે જરૂરી છે. મનુષ્યોનો જ ભજન કરવાનો અધિકાર હોવાનું તો મૂર્ખોએ કલ્પેલું છે, કારણ કે વાંદરાઓ વગેરેને પણ ભજન કરવાનો અધિકાર છે.

ત્યારે પહેલા પ્રકરણમાં સ્ત્રી સતીનો પ્રસંગ કેમ આવે છે? એમ પૂછો, તો તે પ્રસંગ સ્ત્રી અનર્થ કરાવનારી છે એમ જણાવવા મૂકેલો છે. માત્ર પત્ની જ નહિ, પરન્તુ પુત્રી, માતા અને બીજી દેવતાની સ્ત્રીઓ પણ અનર્થ કરાવનારી હોવાનું સ્પષ્ટ જ છે. તેઓ પુરુષાર્થની વિરોધી (પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન કરનારી) છે એમ કહેવા આ પ્રસંગ કહેલો છે.(૬।।-૯।।)

સ્કન્ધ પાંચમો : સ્થાન

બુદ્ધિપ્રેરકકૃષ્ણસ્ય પાદપદ્મં પ્રસીદતુ । ધ્યાનાસમર્થજીવાનામ્ અસ્માકં સર્વદા સ્વતઃ ।।

ધ્યાન કરવાની અશક્તિવાળા અમ જીવો ઉપર; બુદ્ધિને પ્રેરણા કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમલ પોતાની મેળે સદા પ્રસન્ન રહો.

સ્કન્ધનો અર્થ :

હવે ભગવાન્‌ની અલૌકિક સ્થાનલીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ચોથા સ્કન્ધમાં વિસર્ગલીલાનું નિરૂપણ કર્યું. તે લીલામાં બીજા સાધનોની મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થો ભગવાને પોતાના પૌરુષથી એટલે પોતાની શક્તિથી દક્ષ વગેરેને પ્રાપ્ત કરાવ્યા. આ સ્કન્ધમાં તો ભગવાન્‌ની મર્યાદારૂપ લીલાનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, એવો ચોથા અને આ પાંચમા સ્કન્ધમાં ભેદ છે.

''વૈકુંઠનો વિજય તે સ્થિતિ'' એવી સ્થાનની વ્યાખ્યા ૨।૧૦।૪ માં

આપેલી છે. પોતાને અધીન કરવું તે વિજય. પ્રાકૃત પદાર્થો (તત્ત્વો ચોવીસ હોવાથી તેમ)ને ચોવીસ પ્રકારે, જીવ અને બ્રહ્મ એવા આત્માના બે ભેદ હોવાથી આત્માને બે પ્રકારે; એમ કુલ છવીસ પ્રકારે સર્વને પોતાના અધીન કરાય, તેથી તેટલા છવીસ અધ્યાયોથી આ પાંચમા સ્કન્ધમાં સ્થાન લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે.

શ્રીભાગવતમાં 'સ્થાન'શબ્દ બે અર્થમાં યોજેલો છે :
૧.'સ્થીયતે' રહેવાય છે 'અસ્મિન્' આમાં(જેમાં) તે સ્થાન(૨।૧૦।૧).અને
૨.સ્થિતિ એ જ સ્થાન (૨।૧૦।૪).

તેથી જ લીલાઓના નામ કહેતાં ૨।૧૦।૧માં 'સ્થાન'શબ્દ યોજ્યો અને લક્ષણ (વ્યાખ્યા) આપતા ૨।૧૦।૪ માં 'સ્થિતિ' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી અમુક પુરુષને અમુક કર્મ કરવાથી અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત થાય, એવો એક બીજાના સમ્બન્ધનો નિયમ ભગવાને જ કરેલો છે, તે નિયમનું આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેથી જ આને ભગવાન્‌નો 'વિજય' એટલે ઉત્તમ પ્રકારનો જય કહેલ છે.(૨)

સ્થાન પણ ત્રણ પ્રકારનું છે : ૧. દેશમાં ૨. કાલમાં અને ૩. આત્માના સ્વરૂપમાં.

૧.સ્વર્ગ, ભૂમિ અને પાતાળ એવા ત્રણ લોક (અહીં લોક શબ્દથી લોકમાં રહેનારાઓ કહેલાં છે. તેથી વિરોધ નથીઢ્ઢઆવરણભંગ) લોક જુદા-જુદા હોવાથી દેશના ત્રણ પ્રકાર છે.
૨.''બાર મહિનાઓ, પાંચ ઋતુઓ, આ ત્રણ લોક અને તે સૂર્ય એકવીસમો'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કાલ એકવીસ પ્રકારનો છે અને
૩.આત્મા, બ્રહ્મ અને જીવ એવા, બે પ્રકારનો છે.

આ ત્રણ કુલ છવીસ પ્રકારના થયા, તેથી સ્થાનનું છવીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે.(૩)

શઙ્કા : ''વૈકુંઠનો વિજય તે સ્થિતિ'' એવું જે સ્થાનનું શ્રીભાગવતમાં લક્ષણ

આપેલું છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે દેશ વગેરે ઉપર ભગવાન્‌નો જય થતો નથી, એવી શંકા થાય,

સમાધાન : તો જાણવું કે 'સ્થીયતે' રહેવાય છે 'અસ્મિન્' આમાં(જેમાં) તે સ્થાનઢ્ઢએ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સ્થાનનો અર્થ ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે. અને દેશ કાલ તથા આત્મા નું સ્વરૂપ ત્રણેમાં એક સાથે સ્થિતિ ભગવાન્‌થી જ થઈ શકે છે તેથી તેવી સ્થિતિનું નિરૂપણ એ ભગવાન્‌ના જયનું જ નિરૂપણ છે. તેથી ભગવાન્‌ની એ ત્રણેમાં એક સાથે સ્થિતિ છે એમ સિદ્ધ કરવા તેવી સ્થિતિના પરસ્પર વિરુદ્ધ સાધનો કહેવામાં આવે છે.

આ પૈકી કાલ ઈશ્વરરૂપ હોવાથી આત્માનું સ્વરૂપ અને કાલ એ બેનો એક વર્ગ થયો અને દેશ બીજો વર્ગ થયો. તેથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવે તેથી જ કાલમાંની સ્થિતિનું વર્ણન થઈ જાય. કાલ ઉપર ભગવાન્ વિજય મેળવે, કાલ ભગવાન્‌ને અધીન થાય, ત્યારે જ કાલમાં સ્થિતિ થઈ ગણાય. કાલ પોતાનો એટલે પોતાને અધીન થાય, અથવા પોતાની અંદર સ્થિતિ થાય ત્યારે કાલમાં સ્થિતિ થઈ કહેવાય. આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવામાં કાલ નડતરરૂપ છે, તેથી તે નડતરરૂપ ન રહે તેમ કરવાથી તેના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલ ગણાય. બીજા પ્રકારે કાલમાં સ્થિતિ થાય નહિ. વેદમાર્ગ તો પોતાના સ્વરૂપથી જ આત્મામાં સ્થિતિ કરાવનારો છે. તેથી વેદમાર્ગનું જુદું પ્રકરણ કરેલું નથી.(૩)

કર્મની મર્યાદાથી દેશમાં સ્થિતિ થાય એવો નિશ્ચય છે. આ કર્મ કરવાથી અહીં(આ દેશમાં) જ સ્થિતિ થાય એવા નિયમરૂપ દેશમાં સ્થિતિ છે. કર્મ પણ સાત્ત્વિક વગેરે ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી, જેવું કર્મ કરેલ હોય તેવા દેશમાં જ તેનાથી સ્થિતિ થાય છે. આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર તો વેદમાર્ગ જ છે. બીજો માર્ગ આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવતો નથી ૧.ચિત્તને શુદ્ધ કરે તેવું કર્મ કરવાથી પોતાના આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. અને ૨.જ્ઞાન થાય ત્યારે 'ભગવાન્ આત્મા છે' એવું જ્ઞાન થવાથી ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. આ બન્ને કરાવનાર વેદ હોવાથી, વેદ જ આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારો છે.

દેશમાં સ્થિતિ કરાવનારાં સાધનરૂપ જે કર્મો છે, તે તો વેદમાં જણાવેલાં હોવા છતાં પણ વેદમાર્ગીય નથી, કારણ કે વેદનું તાત્પર્ય એવાં કર્મો કરવાનું નથી. ''સર્વ વેદો જેમનાં સ્થાનનું ધ્યાન ધરે છે'' એ શ્રુતિ અને ''સર્વ વેદોથી જાણવા યોગ્ય હું જ છું'' (ભગ.ગીતા૧૫।૧૫) એ સ્મૃતિ પ્રમાણે વેદોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ જ છે. જેનું મુખ્ય રીતે જેમાં તાત્પર્ય હોય તે; તે માર્ગનું છે. વળી ઈચ્છેલાં સ્થાને પહોંચાડે તે માર્ગ, અને વેદમાર્ગ બ્રહ્મરૂપ ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચાડનારો છે, કારણ કે વેદોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મમાં જ છે. તેથી ત્રણ લોકરૂપ દેશમાં પહોંચાડનારાં કર્મો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં ન હોવાથી તે બ્રહ્મ અથવા વેદ માર્ગનાં ન ગણાય તે યોગ્ય જ છે. ''સંસારી જીવોને પસંદ પડે તે માટે કર્મો કહેલાં છે'' એ વાક્ય પ્રમાણે કર્મો તો ઘણા બહિર્મુખ, સંસારમાં આસક્તિવાળા પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે વૈદિક કર્મો કરવા માંડે તે માટે કહેલાં છે.

જ્યોતિશ્ચક્રમાં ગ્રહો છે તે જુદા-જુદા કાલસ્વરૂપ જણાવનારા અને તે-તે સમયની હદ બાંધનાર હોવાનું કહેલું છે. જો તેઓ કાલના અસાધારણ ગુણરૂપ હોય તો જ તેઓ કાલનું સ્વરૂપ જણાવનારા અને હદ બાંધનાર હોવાનું ઘટે, અને તેઓ કાલમાં રહેનાર હોય તો જ તેના અસાધારણ ગુણરૂપ હોઈ શકે. ગ્રહોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી, તેઓ કાલના સ્વાભાવિક ગુણ છે એમ કહી શકાય નહિ અને ગ્રહોમાં પોતાની મેળે કાલના ગુણ તરીકે જ્યોતિશ્ચક્રમાં રહેવાની શક્તિ પણ નથી. તેથી જ્યારે આધિદૈવિક કાલ ઉપર વિજય થાય ત્યારે તે પોતાને અધીન થતાં આધ્યાત્મિક તથા આધિભૌતિક કાલ પણ પોતાને અધીન થતાં હોવાથી જુદા-જુદા ગ્રહોને જુદા-જુદા કાલના ગુણ હોય તેવા પ્રકારથી જ્યોતિશ્ચક્રમાં મૂકવા અને તેમનાથી તે-તે કાલની હદ બંધાય તેમ કરવું એ કાર્ય ભગવાન્‌થી જ થઈ શકે તેવું છે. બીજા કોઈથી કાલ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાતો ન હોવાથી ગ્રહ વગેરે તેમને અધીન હોતા નથી. તેથી જ્યોતિશ્ચક્ર વર્ણન કરવાથી હરિના ઉત્તમ વિજયનું જ વર્ણન થાય છે.

કર્મોનો અથવા દેશો (લોક)નો એ સ્વાભાવિક ગુણ નથી કે કર્મનું શું ફલ આપવું તેનો નિર્ણય કરે, અથવા જુદા-જુદા કર્મના ફલ તરીકે જુદા-જુદા દેશમાં

સ્થિતિ થવાનો નિર્ણય કરે. જો આ કર્મોનો અથવા દેશોનો સ્વાભાવિક ગુણ હોય તો તે વિષયમાં ભગવાન્ કર્તા (ફલ આપનાર) હોય નહિ, અને ''પ્રાણીઓના જુદા-જુદા પ્રકારના ભાવો મારાથી જ થાય છે'' (ભગ.ગીતા૧૦।૫) તથા ''ફલ આમનાથી (ઈશ્વરથી) મળે છે કારણ કે તેવો નિર્ણય છે'' (બ્રહ્મસૂત્ર૩।૨।૩૮) એ બ્રહ્મસૂત્રથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવાન્ તે વિષયમાં (ફલદાન કરવામાં) કર્તા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી. આમ હોવાથી કર્મો ઉપર વિજય થયેલ ન હોય તો એવા પ્રકારની મર્યાદા કરનાર હોવાપણું ઘટે નહિ. વળી કર્મ ભગવદ્રૂપ જ છે એમ પહેલાં (સર્વનિર્ણયપ્રકરણ શ્લો.૧-૨ જણાવેલું છે તેથી પણ ભગવાન્ સિવાય બીજા કોઈથી કર્મ ઉપર વિજય થઈ શકે તેમ સમ્ભવતું નથી. તેથી ઉપર જણાવેલ કર્મની મર્યાદાનું વર્ણન કરવાથી ભગવાન્‌નો કર્મ ઉપરનો ઉત્તમ વિજય જ જણાવાય છે.

તેવી જ રીતે ''જીવનું કર્તા હોવાપણું તો ઈશ્વરથી જ પ્રાપ્ત થયેલું છે કારણ કે તેવી શ્રુતિ છે'' (બ્ર.સૂ.૨।૩।૪૧) એ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે કર્મના કર્તાઓ પણ ભગવાન્‌ને અધીન હોવાથી, વેદમાર્ગ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારો છે તે પણ પોતાની શક્તિથી કરાવતો નથી કારણ કે ''જે ભગવાન્‌ના વિષયમાં વેદો જ્ઞાન કરાવનારા નથી'' ''જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે'' એ શ્રુતિઓ અને ''વેદોથી મારું દર્શન થઈ શકતું નથી'' (ભગ.ગીતા૧૧।૫૩) એ સ્મૃતિ પ્રમાણે ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ બ્રહ્મ હોવાથી વેદને અધીન નહિ હોવાથી, વેદ પોતાની શક્તિથી આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. વળી ''આ પુરુષ સઙ્ગરહિત છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્‌માં બીજા કોઈની સ્થિતિ હોવાનું સમ્ભવતું નથી, અને તેમ ભગવાન્‌માં બીજાની સ્થિતિ હોય તો વેદ નકામા થાય, અને મોક્ષનો વિનાશ થાય. ''સર્વ વેદો જેમના સ્થાનનું ધ્યાન ધરે છે'' ''બ્રહ્મ જાણનાર પર-ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરે છે'' વગેરે શ્રુતિઓ વેદની ઉપયોગિતા અને મોક્ષનું નિરૂપણ કરે છે. આમ હોવાથી જેમને જીવનું સ્વરૂપ અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પોતાને અધીન છે અને જે વેદ વગેરે સર્વ પ્રમાણોને વશ રાખનાર છે તેમનાથી જ આ કાર્ય થઈ શકે, બીજાથી થઈ શકે નહિ. આમ હોવાથી અહીં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવાનું કહ્યું, તેથી આત્માના સ્વરૂપ ઉપરનો ઉત્તમ વિજય જ કહેવાયો. ભગવાન્

સંગરહિત હોવા છતાં મુક્ત જીવોના આધાર થાય છે તે ભગવાનનો પોતાના સ્વરૂપ ઉપરનો વિજય છે. તેથી (કાલ ઉપર વિજય, દેશ ઉપર વિજય અને આત્માના સ્વરૂપ ઉપરનો વિજય) આ ત્રણ ભગવાન્ જ કરી શકે, બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ.

જો ભગવાન્‌ની એવી ઈચ્છા થાય કે અમુક જીવ પાસે હું આવું અમુક કાર્ય કરાવું તો ભગવાન્ તેને પોતાની શક્તિ આપી તેની પાસે તેવું કાર્ય કરાવે છે. તેથી જ પ્રિયવ્રત રાતને પણ દિવસ કરવા શક્તિમાન થયેલો(૫।૧।૩૦).

એમ હોય તો આત્માના સ્વરૂપમાં જેની સ્થિતિ હતી તેવા ભરતને હરણની યોનિમાં જન્મ લઈ રહેવું પડયું તે ઘટતું નથી, એવી શંકા પણ ખોટી છે, કારણ કે તે વૃતાન્ત પણ ભગવાન્‌નો ઉત્તમ પ્રકારનો વિજય જ દર્શાવનારો છે, કારણ કે ભગવાન્‌ની એવી ઈચ્છા થાય તો પોતાની ઈચ્છાથી એ ત્રણે પ્રકારની સ્થિતિને ફેરવી અથવા બદલાવી નાખવાનું (પ્રાપ્ત કરેલ વિજયને ન પ્રાપ્ત કરેલ કરવાનુંદ્નઆવરણભંગ) કાર્ય પણ ભગવાન્‌થી જ થઈ શકે તેવું છે. તેથી ભરતને હરણ થઈ રહેવું પડયું એ વૃતાન્ત પણ ભગવાન્‌નો ઉત્તમ પ્રકારનો વિજય દર્શાવે છે. એવી રીતે આ સ્કન્ધમાં સર્વ પ્રકારથી ભગવાન્‌ના વિજયનું જ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી જ ''વૈકુંઠનો વિજય'' એવું સ્થાનનું લક્ષણ કહેલું છે. જેમ કલ્પિત વૈકુણ્ઠમાંથી જય અને વિજય પાર્ષદોના પુનર્જન્મ થયા, તેમ આ ભરતના પણ ભગવાન્ પુનર્જન્મ કરાવશે એમ જણાવવા માટે જ સ્થાનના લક્ષણમાં 'વૈકુંઠ' શબ્દ પણ યોજેલો છે. બન્ને એ (જય-વિજય તથા ભરતે) કર્મમાર્ગથી ભજન કરેલ હોવાથી, ''જેઓ કારણ વિનાના કારણથી..'' (૩।૧૫।૧૪) એ વાક્ય પ્રમાણે તેમના પુનર્જન્મ થયેલા. જો કે બીજા પુરાણોમાં પણ દેશમાં અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવાનું વર્ણન કરેલું છે, પરન્તુ તેનો સ્થાનલીલામાં સમાવેશ થતો નથી કારણ કે આ પાંચમા સ્કન્ધમાં જેવી સ્થાનલીલાનું વર્ણન કરેલું છે તેવા સ્વરૂપની તે નથી.(૪-૫)

આ સ્થાનલીલાનું છવીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરેલું છે. તેનું તાત્પર્ય

એવું છે કેદ્ન પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ મહાભૂતો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ-ચિત્ત-અહંકાર એ ચાર અન્તઃકરણ અને પુરુષ મળી પચ્ચીસ તત્ત્વો થાય છે. કાલ સાથે આ છવીસ થાય છે. તેથી તેટલી જ સંખ્યાના એટલે છવીસ અધ્યાયોથી આ સ્થાનલીલાનું નિરૂપણ સર્વની (કોઈની) તત્ત્વોમાં આસક્તિ ન રહે તે માટે કરેલું છે.

કાલે તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કરેલ હોવાથી તત્ત્વોને કાલનો ભય છે એમ જણાવવા કાલ તત્ત્વોથી પર હોવા છતાં આચાર્યશ્રીએ તેની તત્ત્વો સાથે ગણના કરેલી છે, અને તેથી કાલના ભય સાથેના તત્ત્વોની સમાન સંખ્યાના અધ્યાયો કહીને એમ જણાવેલું છે કે આ સ્થાનલીલામાં રહેલા જીવોને પણ કાલનો ભય છે, કારણ કે મર્યાદામાર્ગમાં કાલ સાથેના તત્ત્વો સર્વથી બલવાન છે. માત્ર પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિથી તેમનો લોપ થાય છે. તેથી જ ભરતને તેમનાથી ભય થયાનું કહેશે. જેમ બધાએ સંઘમાં રહેલા તત્વોને કાલનો ભય રહે છે અને કોઈ સમયે કોઈનો નાશ થયો ન હોય તો પણ તેનો ભય દૂર થતો નથી કારણ કે તેઓ સ્વરૂપથી જ ભયવાળાં છે, તેવી જ રીતે સ્થાનમાર્ગમાં રહેલાં જે જીવોની કથા આ સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે તે બધાઓને એકત્ર જ; કાલનો ભય હોવાનું કહેશે. જેમ એક વૃક્ષને કાપવામાં આવે ત્યારે પણ 'વનને કાપ્યું' એમ કહેવામાં આવે છે, તેમ આ સ્કન્ધમાં એક ભરતને કાલનો ભય હોવાનું કહેશે એટલે મર્યાદામાર્ગમાં રહેલા બધાંઓને તેનો ભય હોય છે એમ કહેલું થશે (ગણાશે) અને તેથી મર્યાદામાર્ગ જ ભયવાળો છે એવો ભાવાર્થ જણાશે.

સ્કન્ધ છઠ્ઠો-પુષ્ટિ

સ્કન્ધાર્થ :

એ પ્રમાણે પાંચમા સ્કન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણના વિજયરૂપ સ્થાનનું વર્ણન કર્યું. હવે છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં ઓગણીસ અધ્યાયોથી પુષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (જેવું અલૌકિક સ્થાનનું નિરૂપણ કર્યું, તેવું જ અલૌકિક 'ઉત્તમ પ્રકારનાં રક્ષણરૂપ' પુષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. બારમા સ્કન્ધમાં રક્ષણની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે ''વિશ્વની ઉત્પત્તિ પછી દરેક

યુગમાં નજીવા પ્રાણીઓ મનુષ્યો તથા ઋષિઓ માં જે ત્રણ વેદોના દ્વેષીઓ હોય છે, તેમનો જે અચ્યુત ભગવાન્‌ના અવતારોની ચેષ્ટા નાશ કરે છે તે રક્ષા'' ૧૨।૭।૧૪. આ વેદનો વિરોધ કરનારાઓનો નાશ કરનારી ભગવાન્‌ની લીલા થઈ. અથવા વેદનો વિરોધ કરનારાઓનો નાશ કરનાર ભગવાન્‌ના અવતારોની લીલા થઈ. બીજા પુરાણોમાં વેદનો વિરોધ કરનારનો નાશ કરવાનો જે પ્રકાર કહેલ છે તે લૌકિક છે જ્યારે અહીં શ્રીભાગવતમાં તે પ્રકાર પણ અલૌકિક હોવાનું કહેવાનું હોવાથી,) આને અનુગ્રહરૂપ ભગવાન્‌ની લીલા કહેલી છે. (બીજા પુરાણોમાં જે રક્ષણ કહેલ છે તે વેદનો વિરોધ કરનારાઓનાં માત્ર સ્વરૂપનો જ નાશ કરવાથી થયેલ હોય છે, પરન્તુ તેમનાં વેદના દ્વેષનાં મૂલ કારણરૂપ તેમનો સ્વભાવ અને તેમને તેમાં સાહાય્ય કરનાર કાલ વગેરેને દૂર કરનારું હોતું નથી, તેમ જ તે દ્વેષીઓને મુક્તિ અપાવનારું હોતું નથી. જ્યારે શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલી પુષ્ટિ તો તેઓના સ્વભાવનો પણ એવી રીતે નાશ કરે છે કે તેઓ સ્વરૂપથી રહેવા છતાં પણ વેદનો દ્વેષ કરતા નથી અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી અહીં જે રક્ષણનો પ્રકાર કહેલો છે તે અલૌકિક છે.) પુષ્ટિ એટલે શ્રીકૃષ્ણનો કાલ વગેરેને દૂર કરનારો અનુગ્રહ. (આ મનનો અથવા આત્માનો ઈચ્છાથી જુદો અમુક ગુણ છે. તેનું બીજું નામ 'કૃપા' છે) આ અનુગ્રહ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (લોકમાં દેવું ભરી ન શકે તેવા દેણદાર પાસેથી થોડી રકમ લઈ લેણદાર તેને દેવામાંથી મુક્ત કરે છે. સ્મૃતિમાં પણ પ્રાયશ્ચિત કરી ન શકે તેવા પાપીઓનાં પાપનો નાશ કરવા હલકાં પ્રાયશ્ચિત કહેલાં છે. એવી રીતે આ અનુગ્રહ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે) ભગવાન્‌માં પણ અનુગ્રહ ગૂઢ પ્રકારે રહેલો છે. તે ગૂઢભાવથી જણાવેલ છે. (કાર્ય લોકમાં અનુગ્રહ છે તે મૂલસ્વરૂપ ભગવાન્‌માંથી જ તેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવો નિશ્ચય થાય છે).(૧-૨)

આ ભગવાન્‌નો અનુગ્રહ દેવોથી પણ છૂપો રાખવા યોગ્ય દેવોને પણ જણાય નહિ તેવો હોવાથી ભગવાન્‌નું નામ ધ્યાન પૂજન વગેરેનો આદર કરી, તેઓની અંદર ભગવાન્‌નું વીર્ય હોવાનું અહીં શ્રીભાગવતમાં કહેલું છે (તેથી ભગવાન્‌નું નામ વગેરે કાલ વગેરેને દૂર કરે છે એમ અહીં કહેલું છે. ભગવાનનો અનુગ્રહ અથવા પુષ્ટિ; કાલ વગેરેને દૂર કરનાર છે એમ મનુષ્યોને જ જણાતું નથી એવું નથી, પરન્તુ દેવો પણ તે જાણી શક્તા નથી. દેવો પણ આ જાણી શક્તા નથી એમ જણાવવા માટે તેનાં કાર્યરૂપ ભગવાન્‌નું નામ વગેરે કાલ વગેરેને દૂર કરનારાં છે એમ અહીં કહેલું છે. ભગવાન્‌નાં વીર્યને લીધે તેમનું નામ; સર્વ મોટા પાપોનું પણ પ્રાયશ્ચિત થાય છે, એમ ૬।૨।૧૦ થી તથા ૬।૧૮।૭૩ થી જણાય છે. તેથી આ માત્ર નામનું માહાત્મ્ય નથી, પરન્તુ ભગવાન્‌નાં વીર્યનું માહાત્મ્ય છે. તેથી કાલ વગેરેને દૂર કરનાર ભગવાન્‌નાં ઉત્તમ વીર્યરૂપ ભગવાન્‌નો ગુણ, જેનું બીજું નામ અનુગ્રહ છે તે પુષ્ટિ. વેદનાં તાત્પર્યને ન જાણનાર યમદૂતોને વિષ્ણુદૂતોએ હાંકી

કાઢયા-અ.૨।૨૧, ખોટા પ્રકારે યજ્ઞ કરનાર વિશ્વરૂપને અને પાપી વૃત્રને હણ્યા-અ.૯।૪ અને ૧૨।૩૩, દિતિના ગર્ભના ઈન્દ્રે કટકા કર્યા-અ.૧૮।૬૨. આ બધું સામાન્ય પ્રકારનું રક્ષણ થયું, પરન્તુ અજામિલના દુષ્ટ કૃત્યોનો નાશ કર્યો, ઈન્દ્રનું મૃત્યુ અટકાવ્યું, વૃત્રના સ્વભાવ અને કર્મો ફેરવી નાખ્યા, દિતિનો સ્વભાવ ફેરવી નાંખ્યો-અ.૧૮।૬૮ તથા ૭૭; અને મરુતોનાં મૃત્યુને અટકાવ્યું અને કર્મ તથા સ્વભાવને બદલાવ્યા-અ.૧૮।૬૫ તથા ૬૭. આ બધાં ઉત્તમ અલૌકિક પ્રકારનાં રક્ષણ થયાં).(૩)

પ્રકરણ વિભાગ :

આ સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે :

૧. નામ પ્રકરણ અથવા મનુષ્યોનું પ્રકરણ
પહેલા ત્રણ અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

૨. રૂપપ્રકરણ, ધ્યાન પ્રકરણ અથવા દેવોનું પ્રકરણ,
ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

૩. અર્ચન પ્રકરણ અથવા દૈત્ય પ્રકરણ,
અઢારમા તથા ઓગણીસમા એ બે અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

પહેલા નામ પ્રકરણમાં મતાન્તરભાષા છે. ધ્યાન પ્રકરણમાં ધ્યાનથી હરિનો પ્રવેશ થાય છે એમ સ્પષ્ટ છે (અ.૧૩-૧૭). પૂજન પ્રકરણમાં પૂજન કરવાથી પણ હરિનો પ્રવેશ થવાનું જણાવેલું છે (અ.૧૮-૬૬).(૪-૫)

નામ પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાયો છે. કારણ કે નામનું શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ કરવાથી, એ ત્રણ પ્રકારના સમ્બન્ધથી નામને આત્માનો સમ્બન્ધ થાય છે. ભગવાન્‌નાં રૂપના ચૌદ ગુણો છે અને તે દરેક ગુણવાળા રૂપનું હૃદયમાં ચિન્તન કરવાથી તે ફલ આપે છે જ. તેથી બીજા રૂપ પ્રકરણના ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયો છે. આ પ્રકરણમાં ભગવાન્‌ને :

૧. રૂપથી મોક્ષ આપનાર
૨. રસથી આનન્દ આપનાર
૩. ગન્ધથી ભક્તિ આપનાર
૪. સ્પર્શથી સર્વ દુઃખ હરનાર

૫. નાદથી મનોહર
૬. યોગને લીધે પોતાનો પ્રવેશ આપનાર (કરનાર)
૭. દ્વેષીને મૃત્યુ કરાવી મોક્ષ આપનાર
૮. સ્વામી જાણનારને સર્વ સુખ આપનાર
૯. હલકા માનનારને દુઃખ આપનાર
૧૦.કેવલ સત્યસ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર
૧૧.પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને યોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર
૧૨.પોતાને જુદા જાણનારનું મૃત્યુ કરાવનાર
૧૩.યોગ્ય સ્થિતિમાં રહેલાને જ્ઞાન આપનાર અને
૧૪.સ્નેહથી ખરેખર વશ થનાર

દ્વવર્ણવેલા છે. બહારના અને અંદરના ભેદથી પૂજા પણ બે પ્રકારની કહેલી છે, તેથી ત્રીજા અર્ચન પ્રકરણના બે અધ્યાયો છે. અર્ચન અથવા પૂજનમાં ક્રિયા પ્રસિદ્ધ છે. અહીં હરિના નામ, રૂપ અને ક્રિયા કહેલાં છે, એટલે હરિ ત્રણ પ્રકારના જણાવેલા છે. સર્વનું કલ્યાણ કરનાર હરિ જો પ્રસન્ન થાય એટલે કૃપા કરે તો આ ત્રણ (ભગવાન્‌ના નામ રૂપ અને ક્રિયા)નું દાન કરે છે, પણ પ્રસન્ન થયા ન હોય તો કરતાં નથી.

પુષ્ટિ પોતાનાં એટલે જીવનાં કાર્ય માટે, જીવનું કલ્યાણ કરનારી છે, જ્યારે ભક્તિ પરનું એટલે ભગવાન્‌નું કાર્ય કરનારી ભગવાન્‌ના કાર્યો માટે ઉપયોગની છે. અને ભક્તિનું વર્ણન નવમા સ્કન્ધમાં કરેલું છે.(૬-૧૩)

સ્કન્ધ સાતમો-ઊતિ

સ્કન્ધનો અર્થ :

ગયા છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકારની પુષ્ટિનું વર્ણન કર્યું. (મનુષ્ય ઉપર, દેવો ઉપર અને દૈત્યો ઉપરની ભગવાન્‌ની કૃપાનું નિરૂપણ કર્યું. અથવા અજામિલનાં કર્મનો, ઈન્દ્રના મૃત્યુનો અને મરુતોના સ્વભાવનો લોપ કરનારી ત્રણ પ્રકારની પુષ્ટિનું વર્ણન કર્યું. જેઓને દુઃખ થયું; તે યમદૂત, વિશ્વરૂપ, દધીચિ, વૃત્ર વગેરેનું

પણ કલ્યાણ કરનારી પુષ્ટિ છે એમ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરી દર્શાવ્યું). વળી દુઃખનો નાશ તથા આ લોકનું અને પરલોકનું એમ બે પ્રકારનાં સુખનું પણ નિરૂપણ કર્યું. ત્યાર પછી સાતમા સ્કન્ધમાં ૧૫ અધ્યાયોથી ઊતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવેછે.

ભગવાન્ કોઈના ઉપર કૃપા(પુષ્ટિ) કરે, તેનો તેમણે પક્ષપાત કરેલો ગણાય. પુષ્ટિમાં એ પક્ષપાતરૂપ દોષ ભગવાન્ ઉપર આવે તે દૂર કરવા ઊતિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાં ભગવાન્ ઉપર પક્ષપાતી હોવાનો દોષ જણાય છે, કારણ કે ભગવાન્‌ને દેવો ઉપર પ્રેમ તથા દૈત્ય ઉપર દ્વેષ ન હોવા છતાં તે પક્ષપાત કરે છે એમ જણાય, તેથી ભગવાન્‌માં એવો દોષ નથી એમ જણાવવા આ સ્કન્ધમાં ભગવાને રચેલી વાસનાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (વાસના પરમ્પરારૂપ હોઈ, અમુક પ્રકારના વંશરૂપ છે, અને વંશનું લક્ષણ ૧૨।૭।૧૬ માં આપેલું છે. તે લક્ષણમાં એમ જણાવેલું છે કે બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મ અથવા બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી ત્રણે કાલમાં રહેનારી પરમ્પરા તે વંશ. આ લક્ષણ વાસનાને અને ઊતિને બન્નેને લાગુ પડતું હોવાથી ઊતિનો અધિક ગુણ અલૌકિકપણું દર્શાવવા ઊતિને ''ભગવાને રચેલી'' કહેલી છે.) તેથી ભગવાને રચેલી વાસના અથવા ઊતિનું આ સાતમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું છે (એ આ સ્કન્ધનો અર્થ કહ્યો)૧-૩

પ્રકરણો અને અધ્યાયો :

આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ વિભાગ પ્રમાણે કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. વળી કર્મ પાંચ (અવિદ્યાના પાંચ વિભાગોથી થતું, અને અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચથી ઉત્પન્ન થતું (યોજના). પાંચ યજ્ઞો હોવાથી પાંચ કર્મ કહેલ હશે, (સર્વનિર્ણય શ્લો.૧-૨). નૈયાયિકો ઊંચે ફેંકવું, નીચે નાખવું, સંકોચવું, વિસ્તારવું અને જવું. એવાં પાંચ કર્મ હોવાનું કહે છે) છે. તેથી પંદર અધ્યાયોથી વાસનાઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. વાસનાઓ કર્મથી જ થાય છે (૨।૧૦।૪ માં ''કર્મથી થયેલી વાસનાઓ એ ઊતિ'' એવું ઊતિનું લક્ષણ આપેલું છે, તેમાં પણ વાસનાઓ કર્મથી થતી હોવાનું કહેલું છે), અને કર્મથી જુદી છે. તે કર્મથી થતી હોવાથી અને

કર્મ પંદર પ્રકારનું થતું હોવાથી, વાસનાઓનું નિરૂપણ પંદર અધ્યાયોથી કરેલું છે. (વાસનાઓ પુષ્ટિની સહાયક છે કારણ કે) ભગવાન્ પોતાની પુષ્ટિલીલાથી પણ જે-જે કાર્યો કરે છે, તે કાર્ય તેવા જ પ્રકારે થાય તે, જીવો વાસનાઓને વશ હોવાથી તેમને પ્રિય હોય છે એ સ્પષ્ટ છે. (તેથી ભગવાન્ જે કાંઈ કરે છે તે જીવોને પણ પ્રિય હોય છે એમ વાસનાઓ જણાવતી હોવાથી, તે પુષ્ટિની સહાયક છે).(૪-૫।।)

જીવમાં રહેલી વાસના સૂક્ષ્મ હોય છે. જીવનો દેહમાં સમાવેશ થાય, એટલે જીવ દેહમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે વાસના મધ્યમ પ્રકારની થાય છે. આ મધ્યમ વાસના જડ અને જીવ ના જોડાણરૂપ છે અને અભિમાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સૂક્ષ્મ અને મધ્યમ એ બન્ને પ્રકારની વાસનાઓ જીવના સમ્બન્ધવાળી છે. ત્રીજી કર્મથી વાસના થાય છે. તે મનમાં થાય છે, અથવા મનના સમ્બન્ધવાળી છે. જીવના સમ્બન્ધવાળી વાસના દેવો અને દૈત્યો (સર્વ)નું હિત કરવાની ઈચ્છાથી ભગવાને રચેલી જાણવી. આ જીવને દેવ બનાવીને, અને આ બીજા જીવને દૈત્ય બનાવીને હું બન્નેનું હિત આવી રીતે કરીશ, એવી ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જ્યારે જીવો પરબ્રહ્મમાંથી છૂટા પડે ત્યારે જે વાસના ભગવાને રચેલી હોય તે જીવમાં રહેલી 'સૂક્ષ્મ' વાસના જાણવી અને તે વાસના જીવને સૂક્ષ્મ દેહમાં પ્રવેશ કરાવનારી છે. પછી તે વાસનાથી જીવ (દેવના અથવા દૈત્યના દેહને) પોતાનો જાણે ત્યારે તે દેવ અથવા દૈત્ય ના સ્થૂલ દેહમાં અભિમાન રાખનારો તે જીવ તે દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. (આ મધ્યમ વાસના પણ જીવના જ સમ્બન્ધવાળી છે). એ રીતે બન્ને વાસનાઓનો સમ્બન્ધ થાય ત્યારે જ સાત્ત્વિક વગેરે પ્રકારનાં કર્મ કરવાની જીવમાં શક્તિ આવે છે, એવો આચાર્યશ્રીનો મત છે. આમ હોવાથી જીવો વાસનાઓને વશ છે એમ જાણીને ભગવાને તેઓનું હિત કરવા પુષ્ટિમાર્ગ કરેલો છે. (જો ભગવાન્ એકનું કલ્યાણ કરે અને બીજાનું અનિષ્ટ કરે, તો તેમનામાં પક્ષપાતી હોવાનો દોષ જણાય, પરન્તુ જીવોની વાસના પ્રમાણે કલ્યાણ વગેરે કરે તો તેમનામાં એ દોષ રહેતો નથી બ્રહ્મસૂત્ર ૨।૧।૩૪માં પણ આજ સિદ્ધ કરેલું છે. વળી જે દૈત્યોને ભગવાન્ હણે છે તેમને પણ મુક્તિ આપે છે એટલે તેમનું પણ હિત જ કરે છે. તેથી ભગવાન્ પક્ષપાતી હોવાનું તો બહિર્મુખોને જ

જણાય છે. તેથી પુષ્ટિ અને ઊતિ એક-બીજાના સહાયક છે અને પુષ્ટિમાં દોષ જણાય તે ઊતિથી દૂર થાય છે. આ જ; પહેલા અધ્યાયના આરમ્ભમાં પરીક્ષિતે કરેલા પ્રશ્નથી તથા શ્રીશુકે આપેલા તેના ઉત્તરથી સિદ્ધ થાય છે).(૫।।-૮।।)

આ પંદર અધ્યાયોના દરેક પાંચ-પાંચના એવાં ત્રણ પ્રકરણો છે (સૂક્ષ્મ, મધ્યમ અને બહારની અથવા કર્મના સમ્બન્ધવાળી એવા વાસનાના ત્રણ પ્રકારના ભેદથી આ ત્રણ પ્રકરણો કહેલાં છે.) પહેલાં અને બીજા પ્રકરણમાં દૈત્યના અંશ તરીકે અને દેવના અંશ તરીકે પિતા હિરણ્યકશિપુ અને તેનો પુત્ર પ્રહ્લાદ અનુક્રમે જણાવેલા છે, અને આ (બન્ને વાસનાઓ) કર્મથી જ થાય છે એમ જણાવવા ત્રીજા પ્રકરણમાં કર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. (હિરણ્કશિપુ દૈત્યનો અંશ હતો એમ ૩।૧૭।૧૬ ઉપરથી અને પ્રહ્લાદ દેવનો અંશ હતો એમ ૧૦।૮૨।૪૭ તથા ૪૮ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે).(૮।।-૧૦)

આ સ્કન્ધમાં (દેવ, દૈત્ય અને મનુષ્ય એ) ત્રણેના આવેશવાળો નારદ વક્તા છે. (તેનામાં દૈત્યનો આવેશ થયેલો એમ ૭।૧૫।૬૯ તથા ૭૦ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેના ગન્ધર્વ જન્મમાં નારદ લંપટ થયેલ હોવાનું કહેલ છે અને ૩।૨૦।૨૩ પ્રમાણે લંપટપણું દૈત્યોનો કુદરતી ગુણ છે.) જ્ઞાની ભક્ત અને કર્મ (યજ્ઞ) કરનાર યુધિષ્ઠિરને આ સ્કન્ધમાં શ્રોતા જણાવેલો છે, (ત્રણેના આવેશવાળો હોવાથી નારદ ત્રણે પ્રકારની વાસનાવાળો હોવાથી વક્તા તરીકે, અને યુધિષ્ઠિર જ્ઞાન વગેરે ત્રણે ગુણવાળો હોવાથી શ્રોતા તરીકે આ સ્કન્ધમાં યોગ્ય છે).(૧૧)

સ્કન્ધ આઠમો – મન્વન્તર

સ્કન્ધનો અર્થઃ

આ પ્રમાણે સાતમા સ્કન્ધમાં પંદર અધ્યાયોથી વાસનાઓનું અને કર્મનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આઠમા સ્કન્ધમાં ભગવાન્‌ની મન્વન્તર લીલા દર્શાવનારા શુભ ચોવીસ અધ્યાયોથી સારા પુરુષોના ધર્મો કહેવામાં આવે છે.

“મનુ, દેવો, મનુના પુત્રો, ઈન્દ્રો, ઋષિઓ અને ભગવાન્‌નો અંશાવતાર એવા છ પ્રકારનો મન્વન્તર છે” (૧૨।૭।૧૫) એવું મન્વન્તરનું લક્ષણ બારમા સ્કન્ધમાં કહેલું છે. આ સ્કન્ધમાં તે જણાવતાં સારા પુરુષના ધર્મ કહેલા છે, એટલું પુરાણોમાંના સામાન્ય લક્ષણથી અહીં વધારે ઉત્તમપણું છે. મન્વન્તરો એટલે સારા પુરુષના ધર્મ. ભગવાને કહેલા સારા પુરુષના ધર્મો તે મન્વન્તરો.(૧-૧।।)

આ સારા પુરુષના ધર્મો પ્રાકૃત છે. તેઓની ઉત્પત્તિનું સ્થાન દેહ ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ છે. આત્મા અથવા પુરુષમાં તે ઉત્પન્ન થતા નથી. પુરુષ એટલે જીવાત્મા. તેમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય હોય તે પૌરુષ; આવો પૌરુષ ગુણ તો ભક્તિ જ છે. (પ્રાકૃત પદાર્થો ચોવીસ પ્રકારના હોવાથી (જુઓ ૩।૨૬।૧૧ થી ૧૪) સારા પુરુષના આ પ્રાકૃત ધર્મો ચોવીસ પ્રકારની જુદી-જુદી પ્રાકૃત વાસનાનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ કરે છે જ. જીવમાં રહેલી વાસનાનો નવમા સ્કન્ધમાં જણાવેલી ઉત્તમ ભક્તિ નાશ કરે છે.(૧।।-૩)

મીમાંસામાં જેમ વિચારેલા છે તેમ અહીં પણ બે પ્રકારના પદાર્થો છે. પુષ્ટિ સુધીનાને પહેલા પ્રકારના કહેલા છે, બીજા પ્રકારના આશ્રય (સ્કન્ધ ૧ થી ૬ સુધીમાં જણાવેલા પહેલા પ્રકારના અને સ્કન્ધ ૭ થી ૧૨ સુધી જણાવેલા બીજા પ્રકારના, એવો અર્થ જણાય છે) સુધીના છે. તેથી પાછળના છ ના સમૂહમાં વાસના (સ્કન્ધ ૭ માં કહેલ ઊતિ) પહેલી ગણાયેલી છે, તે પ્રાકૃત વાસના જ દુષ્ટ છે, અને સારા પુરુષના ધર્મોથી જ તેનો નાશ થાય છે. તેથી (વાસનાનો સારા પુરુષના ધર્મોથી જ નાશ થાય તેવી છે એમ જણાવવા) તેઓના અનુક્રમથી ઉલટા પ્રકારે (લીલાઓ ગણાવતાં ૨।૧૦।૧માં પહેલાં ઊતિ અને પછી મન્વન્તર કહ્યા. લક્ષણ કહેતાં ૨।૧૦।૪માં પહેલાં મન્વન્તરનું અને પછી ઊતિનું લક્ષણ કહ્યું, એવી રીતે ક્રમથી વિરુદ્ધ લક્ષણ કહ્યાં) તેઓના લક્ષણ કહેલાં છે. “સારા પુરુષના ધર્મ તે મન્વન્તરો અને કર્મથી થતી વાસનાઓ તે ઊતિઓ” (૨।૧૦।૪) એમ પહેલાં મન્વન્તરનું લક્ષણ કહી પછી ઊતિનું લક્ષણ કહેલું છે. કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓ પ્રાકૃત જ છે, તેથી પહેલાં તેઓનો

નાશ કરવાની કથા (મન્વન્તર અથવા સારા પુરુષના ધર્મ) કહેલ છે. પછી જો પ્રાકૃત વાસનાઓ બધીનો નાશ થાય તો સ્કન્ધ નવમામાં કહેલી ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી વાસનાઓનો નાશ કરવા સારા પુરુષના ધર્મ જાણવા જોઈએ.(૪-૭।)

પ્રકરણો :

સારા પુરુષના ધર્મો તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ એવા વિભાગથી ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. તેઓ અનુક્રમે ચાર પ્રકારના, દશ પ્રકારના અને નવ પ્રકારના કહેલા છે, અને એ ત્રણે પ્રકારના ધર્મોના વક્તા મત્સ્ય છે. (તેથી પહેલા ચાર, દશ અને નવ અધ્યાયોના ત્રણ પ્રકરણમાં અનુક્રમે તામસ, સાત્ત્વિક અને રાજસ એવા ત્રણ પ્રકારના સારા પુરુષના ધર્મ કહેલા છે, અને છેલ્લા એક, ચોવીસમા, અધ્યાયમાં તે ધર્મના વક્તા મત્સ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે.) એમ ચાર પ્રકરણો આ સ્કન્ધના થાય છે. દરેક મન્વન્તરમાં મનુ, દેવો વગેરે છ હોય છે. તેઓએ પોતપોતાના સમયમાં જે ધર્મો કહેલા હોય, તે ધર્મોનું સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જે કોઈ પાલન કરે, તે જ થોડે-થોડે બધી વાસનાઓને બાળી નાખે છે, એમ અહીં કહેવામાં આવશે. તેથી જુદા-જુદા મન્વન્તરમાં જુદા-જુદા ધર્મનું આચરણ કરવાનું હોય છે.(૭।-૧૦।।)

પહેલા ‘સ્વાયંભુવ’ મન્વન્તરમાં તપ સાથે ઉપનિષદ્‌નો પાઠ કરવાનું કહેલ છે (અ.૧।૭-૬).

બીજા ‘સ્વારોચિષ’ મન્વન્તરમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું કહેલ છે (અ.૧।૨૨).

ત્રીજા ઉત્તમ ‘મન્વન્તરમાં’ સત્ય બોલવાનું કહેલ છે (અ.૧।૨૪-૨૬).

ચોથા ‘તામસ’ મન્વન્તરમાં વેદનો અભ્યાસ કરવાનું અને તેને યાદ રાખવાનું કહેલ છે (અ.૧।૨૯).

પાંચમા ‘રૈવત’ મન્વન્તરમાં વ્રતો વગેરેથી ભગવાન્‌ની સેવા કરવાનું કહેલું છે (અ.૫।૨-૬). આ મન્વન્તરમાં રમાની પ્રાર્થનાથી ભગવાને વૈકુણ્ઠ લોક રચેલો. ત્રીજા અને પાંચમા સ્કન્ધમાં શ્રી (લક્ષ્મી)નું વ્રત આચરનારાઓએ એક લાખ તુલસીના પાન અર્પણ કરવાનું વ્રત વગેરેથી જે ભગવાન્‌ની સેવા

કરવાનું કહેલ છે તે આ મન્વન્તરના ભગવાન્‌ના અંશ વૈકુણ્ઠ અવતારે ચલાવેલી.

છઠ્ઠા ‘ચાક્ષુષ’ મન્વન્તરમાં (ભગવાન્‌ના અવતાર અજીતે સમુદ્રનું મંથન કરાવી અમૃત કઢાવેલ હોવાનું કહેલ છે તેથી) સારા પુરુષો દેવો તથા ઉત્તમ પુરુષોની સેવા કરવાનું કહેલ છે.

સાતમા ‘વૈવસ્વત’ મન્વન્તરમાં વૈષ્ણવોએ એકાદશી વગેરે વ્રતો કરવાનું કહેલું છે. વ્રતોમાં ઉત્તમ એકાદશીનું મુખ્ય વ્રત કહેલું છે, કારણ કે તેને દૈત્યોનો સમ્બન્ધ નથી. તેવી જ રીતે ભગવાન્‌ના પ્રાદુર્ભાવના દિવસ જન્માષ્ટમી વગેરેનાં વ્રતો પણ કરવાનાં કહેલાં છે. (આ મનુની કથા અ.૧૩।૬માં છે. વ્રતો કરવાનું અહીં કહેલ નથી, પણ બીજા પુરાણોમાં કહેલું છે.)

આઠમા ‘સાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં પુષ્ટિમાર્ગના પ્રકારથી ધર્મો કરવાનું કહેલ છે. ભગવાન્‌ના સાર્વભૌમ અવતારે બલિને ઈન્દ્રનું સ્થાન આપ્યું, તેથી આ અવતારે પુષ્ટિમાર્ગના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ કરેલી છે, (અ.૧૩।૧૧-૧૭).

નવમા ‘દક્ષસાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં જેમાં યજ્ઞ વગેરે ઘણા થાય તેવા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે. (ભગવાન્‌ના ઋષભ અવતારે ઈન્દ્રને ત્રણ લોક ફરી પ્રાપ્ત કરાવી તેનો ભોગ કરાવ્યાનું કહેલું છે. અને તે યજ્ઞ વગેરેથી જ પ્રાપ્ત થાય, તેથી આ યજ્ઞ વગેરે ધર્મોની ભગવાન્ ઋષભે જ પ્રવૃત્તિ કરાવેલી થઈ (અ.૧૩।૧૮-૨૦).

દશમા ‘બ્રહ્મસાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં લોકનું રક્ષણ થાય તેવા અને લોકને સુખ આપે તેવા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે (અ.૧૩।૨૧-૨૩).

અગિયારમા ‘ધર્મસાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખવા સુધીના શુભ સ્માર્ત ધર્મો કરવાનું કહેલું છે. આ મનુને આત્માવાળો કહેલો છે અને ભગવાન્‌ના ધર્મસેતુ અવતારે ત્રણ લોકને ધારણ કર્યાનું કહેલું છે. તેથી તે બન્નેએ ચલાવેલા આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખવા સુધીના ધર્મો સ્માર્ત જ છે, કારણ કે સ્માર્ત ધર્મમાટે જ ઘણા ભાગે ‘ધર્મ’ શબ્દ યોજાય છે (અ.૧૩।૨૪-૨૬).

બારમા ‘રુદ્રસાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં આસક્તિ વિનાના ધર્મો કરવાનું કહેલ છે, (અ.૧૩।૨૭-૨૯).

તેરમા ‘દેવસાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવતાનું પોષણ કરનારા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે, (અ.૧૩।૩૦-૩૨).

ચૌદમા ‘ઈન્દ્રસાવર્ણિ’ મન્વન્તરમાં જ્ઞાનમાં પરિણમે તેવા ભોગવાળા ધર્મો કરવાનું કહેલું છે (અ.૧૩।૩૩-૩૬).

(બારમા તેરમા અને ચૌદમા મન્વન્તરોમાં કરવાના ધર્મો શ્રીભાગવતમાં કહેલા નથી, તે બીજા પુરાણોમાંથી કહેલા જાણવા).(૧૦||-૧૮)

જુદા-જુદા મન્વન્તરોમાં કરવાના જુદા-જુદા ધર્મો કહેલા છે, (હાલ સાતમો મન્વન્તર ચાલે છે, તેથી ચાલુ મન્વન્તરમાં અગિયારસ વગેરેનાં વ્રતો કરવાથી જ બધી વાસનાઓનો નાશ થાય છે. આ વ્રતો પુરાણોમાં કહેલા છે. તેમાં એકાદશીના વ્રતો ભગવાન્‌ની કૃપા પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી ઉત્તમ છે, કારણ કે દ્વાદશી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. એકાદશીનાં વ્રત વૈષ્ણવો તથા સેવકો બધાએ કરવા જરૂરી છે.

‘‘દશમના દિવસે અસુરો જન્મેલા અને અગિયારસનો દિવસે દેવો જન્મેલા. જે જેનો જન્મદિવસ હોય તે તેની વૃદ્ધિ કરનારો છે’’ એમ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. જન્માષ્ટમી, રામનવમી, વામનદ્વાદશી અને નૃસિંહચતુર્દશી એ ચાર વ્રતો કરવાનું પણ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. આ વ્રતો કાલના ધર્મો એટલે અમુક સમયે આચરવાના ધર્મો છે. તે આ મન્વન્તરમાં આચરવાના સારા પુરુષના ધર્મો છે). વળી તેવી જ રીતે જુદા-જુદા દેશમાં આચરવાના જુદા-જુદા દેશ ધર્મો પણ છે. આ બધા ભગવદ્ધર્મો પૈકી ત્રણ ધર્મો મોટા છે :

૧. આપત્તિઓમાં હરિનું સારી રીતે સ્મરણ કરવું
૨. સમ્પત્તિઓમાં સર્વને દાન કરવા અને
૩. પાળવા યોગ્ય વચનનું પાલન કરવું.

દ્વઆ ત્રણ મોટા ધર્મોનું નિરૂપણ અનુક્રમે પહેલા ચાર, પાંચમાથી ચૌદમા સુધીના દશ અને પંદરથી ત્રેવીસમા સુધીના અધ્યાયોમાં કરેલું છે.(૧૯-૨૦)

સ્કન્ધ નવમો : ઈશાનુચરિત

સંગતિઃ

વાસનાઓનો ક્ષય થાય તે માટે ચોવીસ અધ્યાયોથી સદ્ધર્મનું આઠમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કર્યું. ''સમ્પૂર્ણ પ્રકારે ભગવાન્‌ને શરણ જવું'' વગેરે સદ્ધર્મ આચરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે આચરનાર જીવને જો તેના સ્વભાવને લીધે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ શુભ વાસના પ્રાપ્ત થાય તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ભક્તિથી જુદું (લૌકિક ફલ અથવા ભુક્તિ પ્રાપ્ત) થતું નથી, (પણ જો ભગવાન્‌ની કૃપા તેના ઉપર અધિક ન હોય, તો સામાન્ય કૃપાને લીધે તે મોક્ષ સુધીનાં ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, ભક્તિ પ્રાપ્ત કરતો નથી. જો પુષ્ટિ-પ્રવાહ-મર્યાદાભેદમાં કહ્યું તેમ તેનામાં કુદરતી વૈષ્ણવપણું હોય, તો જ ''શ્રીકૃષ્ણ જ મારા પ્રભુ છે'' એવી શુભ વાસના તેને થાય છે અને તે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. એવી શુભ વાસનાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો સદ્ધર્મ અને ભક્તિ કારણ તથા કાર્ય હોવાનો તેમનો સમ્બન્ધ જણાવ્યો). નવમા સ્કન્ધમાં ઉત્તમ ભક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.(૧-૨)

આ ભક્તિ ભગવાન્‌ની અને તેમના સેવકોની કથારૂપ છે. આ કથાના શ્રવણથી પુરુષ ભગવાન્‌નો ભક્ત થાય છે. ('ઈશાનુકથા' એટલે ઈશ્વરની અને તેમના સેવકોની કથા. આનું લક્ષણ ૨।૧૦।૫ તથા ૧૨।૭।૧૬ માં કહેલ છે. ૨।૧૦।૫માં શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલી ઈશાનુકથાનું લક્ષણ કહેલું છે, અને ૧૨।૭।૧૬માં સામાન્ય અથવા બીજા પુરાણોમાં કહેલી ઈશાનુકથાનું લક્ષણ કહેલું છે. ''હરિના અવતારનું ચરિત્ર અને આમના સેવક પુરુષોનું ચરિત્ર જુદાં-જુદાં આખ્યાનોથી પુષ્ટ થયેલી ઈશકથા કહેલી છે'' ૨।૧૦।૫ 'હરિ' અને 'ઈશ' શબ્દોથી દુઃખ દૂર કરવાનું અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું ઈચ્છેલું જણાવેલ છે. ગુણોના ભેદથી દુઃખ નવ પ્રકારનું હોવાથી, તે દૂર કરનાર હરિના સેવકો ગુણોને લીધે નવ પ્રકારના છે અને જ્ઞાનથી દુઃખ દૂર કરનાર એક પ્રકારના છે, ભગવાન્‌નું ચરિત્ર જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, એ રીતે દુઃખ દૂર કરવાના તેર પ્રકાર થયા. દશ ઈન્દ્રિયો સુખ આપનારી હોવાથી ભગવાન્‌ના સુખ આપનાર સેવકો દશ પ્રકારનાં છે. અને ભગવાન્ એક સુખ આપનાર છે. એ પ્રમાણે દુઃખ દૂર કરવાનું તથા સુખ આપવાનું ચોવીસ પ્રકારે થતું હોવાથી ઈશાનુકથા ચોવીસ

અધ્યાયોથી કહેલી છે.

જો પુરુષ શ્રીકૃષ્ણની લીલાને અનુસરીને (પુત્ર, પશુ વગેરે પોતાના) સર્વ લૌકિક પદાર્થોથી સર્વનાં ઉપાદાન કારણ તરીકે નિશ્ચયપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે તો પછી લૌકિક પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણનો પ્રવેશ થવાને લીધે, તેને લૌકિક પદાર્થોમાં મનનો દુરાગ્રહ રહેતો નથી, એમ જણાવવા પહેલાં જે સદ્ધર્મ વગેરે કહ્યા, તેમનાથી જુદા પ્રકારની અને તેમનાથી ઉત્તમ ઈશાનુકથા ચોવીસ અધ્યાયોથી આ નવમા સ્કન્ધમાં કહે છે.

આ ઈશાનુકથા સદ્ધર્મથી ઉત્તમ છે, કારણ કે આ લીલામાં ભગવાન્ પોતે જીવોને તેઓના જન્મથી આરમ્ભી પોતાના સેવક કરવામાટે પોતાના ગણી રાખે છે, અને તેથી જન્મથી આરમ્ભી તેઓની સર્વ ક્રિયા તેઓ જાણે તેવી રીતે અથવા ન જાણે તેવી રીતે ઈશ્વરને અનુસરી કરેલી હોય છે, (જ્યારે સદ્ધર્મમાં જન્મથી આરમ્ભી સર્વ ક્રિયાઓ ઈશ્વરને અનુસરી કરેલી હોતી નથી. ઈશાનુકથામાં જણાવેલા સર્વ ભક્તો જન્મથી આરમ્ભી ઈશ્વરને અનુસરીને ક્રિયા કરનારા છે) એમ જણાવવા સૂર્યવંશ અને સોમ વંશ, એ બન્ને વંશોમાં ભગવાને અવતાર લીધેલો છે.(૩-૭)

પ્રકરણનો અર્થ :

પૂર્ણ ગુણવાળા પુરાણ પુરુષ બાર અંગવાળા છે. તેથી પહેલો સૂર્યનો વંશ આ સ્કન્ધના બાર અધ્યાયોથી કહેલો છે. (વંશનો મૂલ પુરુષ સૂર્ય બાર રૂપવાળો હોવાથી પણ તેનો વંશ બાર અધ્યાયોથી કહેલો છે). તેવી જ રીતે ચન્દ્રનો વંશ કોઈ પ્રકારે સૂર્યના વંશથી હલકો નથી એમ જણાવવા તેની કથા પણ બાર અધ્યાયોથી કહેલી છે. તેથી જીવના સ્વરૂપથી (સૂર્ય જીવ હોય તેવા પ્રકારે) સૂર્યના વંશનું નિરૂપણ કરેલું છે. સૂર્યવંશ અને ચન્દ્રવંશ બન્નેના વર્ણનમાં સરખા એટલે બાર-બાર અધ્યાયો જ છે. (આ વર્ણન કરતા) આ સ્કન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાને અનુસરી સર્વની જાત-જાતની ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે, હરિની સાથે તેમના સમયમાં જે જીવતા હતા તે સર્વને મોક્ષરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થયેલ, અને

ભગવાન્‌ની લીલાથી તેઓને ઘણું જ સુખ થયેલ. તેથી (તેમની) ભક્તિનું નિરૂપણ આ સ્કન્ધમાં કરવામાં આવે છે.

જ્યારે રમાપતિ ભગવાન્ સાક્ષાત્ ભૂતલ ઉપર અવતરેલા હતા, તો તેમના પ્રમેયબલને પ્રાપ્ત કરીને જીવો મુક્ત થતા હતા. (ભગવાન્ પોતાના પ્રમેયબલથી જ તેઓને મુક્તિનું દાન કરતા હતા) ભવિષ્યમાં (ભગવાને લીલા વિસ્તારી લીધા પછી) તેમની કીર્તિનું અને તેમના ભક્તોની કીર્તિનું સારી રીતે કીર્તન કરવાથી જીવો મુક્ત થયા અને થશે. ભગવાન્‌ના અવતાર પહેલાં સૂર્યના વંશના અને ચન્દ્રના વંશના જે રાજાઓ થયા, તેઓ મર્યાદા અને પુષ્ટિ ના ભેદથી ભગવાન્‌ના ભક્ત થયા. સૂર્યવંશના રાજાઓ મર્યાદાથી અને ચન્દ્રવંશના રાજાઓ પુષ્ટિથી ભગવાન્‌ના ભક્ત થયા. તે પૈકી સૂર્યના વંશમાં જે રાજાઓનો જન્મ થયેલ, તેઓ ગુણના ભેદને લીધે નવ પ્રકારના હતા, અને જેમ-જેમ તેમના દોષ દૂર થતા ગયા, તેમ-તેમ તેઓ ભક્ત થઈ ઘણા પ્રભાવવાળા થયા, એવી તેઓની કથા આ સ્કન્ધમાં કહેલી છે. (તે એવા આશયથી કહેલી છે કે તેમની આ કથાનાં શ્રવણથી બીજાઓમાં પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તેઓને ફલ પણ પ્રાપ્ત થાય, અને તેઓની ભક્તિ દૃઢ થાય) તેથી મોક્ષ સર્વનો થવાનો હોવા છતાં, આ ભગવાન્‌ના અવતાર પહેલાં થયેલા રાજાઓની મર્યાદાથી અથવા પુષ્ટિથી થયેલી ભક્તિ અધિક પ્રભાવવાળી હોવાથી (તેઓનાં ચરિત્રનાં શ્રવણથી બીજાઓની પણ ભક્તિ દૃઢ થતી હોવાથી આ ભગવાન્‌ના સેવકોનાં ચરિત્રનું પણ આ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું છે).(૮-૧૫)

સ્કન્ધ દશમો : નિરોધ

ચતુર્વિંશતિધા ભિન્ના ભક્તિરુક્તાઽતિદુર્લભા, સપ્તાશીતિરથાધ્યાયા નિરોધે દશમે મતાઃ(૧)

ચોવીસ પ્રકારના ભેદવાળી અતિદુર્લભ ભક્તિ નવમા સ્કન્ધમાં કહી. હવે દશમા સ્કન્ધમાં નિરોધના વિષયમાં સત્તાશી અધ્યાયો વિચારેલ છે.

નવત્યધ્યાયસન્દર્ભો જાતઃ કૃત્રિમભાવતઃ, કેષાઞ્ચિદ્ અત્ર સન્દેહઃ સ્કન્ધાર્થે પ્રકટો મહાન્(૨)

ઉમેરેલા(પ્રક્ષિપ્ત) અધ્યાયોના વિચારથી નેવું અધ્યાયો આ સ્કન્ધમાં

લખાયેલા છે. આ સ્કન્ધના અર્થમાં કેટલાકને મોટો સંદેહ સ્પષ્ટ થયેલ છે.

બારમો તેરમો અને ચૌદમો એ ત્રણ અધ્યાયો કોઈએ પાછળથી લખી શ્રીભાગવતમાં ઉમેરેલ છે. તે ત્રણ અધ્યાયને ગણીને નેવું અધ્યાય આ સ્કન્ધમાં હોવાનું કહે છે, પરન્તુ એ ત્રણ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત (પાછળથી કોઈએ ઉમેરેલા) હોવાથી આ સ્કન્ધના સત્તાશી જ અધ્યાય છે.

તન્નિવૃત્ત્યર્થમ્ અધુના સર્વનિર્ણયપૂર્વકમ્, દશમાર્થઃ પ્રકરણાધ્યાયાર્થશ્ચ વિચાર્યતે(૩)

તે સંદેહ દૂર થાય તે માટે સર્વ વિષયોનો નિર્ણય કરીને દશમા સ્કન્ધના અર્થનો પ્રકરણોના અર્થનો અને અધ્યાયોના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

નવલક્ષણલક્ષ્યો હિ કૃષ્ણસ્તસ્ય નિરૂપણાત્, આશ્રયઃ ક્રમભાવિત્વાત્ નિરોધો વેતિ સંશયઃ(૪)

શ્રીકૃષ્ણ નવ ખાસ ચિન્હોથી ઓળખાય તેવા છે. તેમનું દશમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આ સ્કન્ધ આશ્રય જણાવનારો છે કે લીલાના અનુક્રમમાં નિરોધ આવતો હોવાથી નિરોધ જણાવનારો છે? એવો સંશય છે.

સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુચરિત, નિરોધ અને મુક્તિ એ નવ ખાસ લીલાઓ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ઓળખાય. તેમનું દશમા સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, આ સ્કન્ધ નવે લીલાઓ જેમનામાં છે તે આશ્રય જણાવનારો છે, અથવા આ કહેતાં ૨।૧૦।૧ માં 'ઈશાનુચરિત' પછી 'નિરોધ' લીલા કહેલી હોવાથી તે અનુક્રમ પ્રમાણે આ સ્કન્ધ નિરોધ જણાવનારો છે? એવો સંશય છે. શ્રીધર અને કૃષ્ણચૈતન્ય ના મત પ્રમાણે આ સ્કન્ધ 'આશ્રય' જણાવનારો છે. જ્યારે આચાર્યશ્રીના મત પ્રમાણે તે 'નિરોધ' જણાવનારો છે.

લીલાનિર્ધારકો હ્યર્થઃ ક્રમમાત્રં તુ દુર્બલમ્, યથાકથઞ્ચિત્ શ્રવણં સફલત્વાય કલ્પતે(૫)
નિરોધઃ પ્રલયો લોકે પ્રસિદ્ધઃ પ્રકૃતે ન સઃ, પ્રતીતો દ્વાદશે ચૈવ મહત્ત્વાત્ શુદ્ધલીલયા(૬)
સહિતો હ્યાશ્રયઃ સ્કન્ધે પ્રતિપાદ્ય ઇતીતિ ચેત્.......................................

લીલાનો નિર્ણય કરાવનાર સ્કન્ધનો અર્થ છે. માત્ર અનુક્રમ તો દુર્બલ છે. હરકોઈ પ્રકારે (હરકોઈ ક્રમથી) ભગવાન્‌ની લીલાનું શ્રવણ થાય તે ફલ આપવાની શક્તિવાળું છે. લોકમાં નિરોધ પ્રલય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ચાલુ પ્રસંગ (દશમા સ્કન્ધ)માં તે (પ્રલય) નથી અને બારમા સ્કન્ધમાં તે જોવામાં આવે છે જ. તેથી દશમા સ્કન્ધમાં ઉત્તમપણાંને લીધે શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધ લીલા સાથે શ્રીકૃષ્ણનું

નિરૂપણ કરેલું છે'' એમ કહેતા હો તો...

આ સ્કન્ધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ છે એમ સિદ્ધ કરવા શ્રીધરે કરેલ તર્ક આ કારિકાઓમાં કહેલ છે. 'નિરોધ' એટલે પ્રલય. બારમા સ્કન્ધમાં પ્રલયો કહેલ છે. તેથી આ સ્કન્ધમાં આશ્રયનું અને બારમા સ્કન્ધમાં પ્રલયનું નિરૂપણ છે એવો શ્રીધરનો મત કહ્યો.

ન હિ સાપેક્ષરૂપસ્ય પ્રથમં સુનિરૂપણમ્(૭)

વલક્ષણસાપેક્ષો હ્યાશ્રયો રૂપ્યતે કથમ્, અગ્રે લીલાદ્વયકથા ફલસિદ્ધૌ વૃથા ભવેત્(૮)

સિદ્ધાન્ત : બીજાના ઉપર જે આધાર રાખતું હોય તેવું પહેલાં સારી રીતે જણાવી ન શકાય. તેથી નવ લક્ષણો ઉપર આધાર રાખનાર આશ્રયનું આ સ્કન્ધમાં વર્ણન કેવી રીતે થાય? વળી ફલ પ્રાપ્ત કરવાના સમ્બન્ધમાં ભવિષ્યમાં કહેવાની બે લીલાઓ નિરર્થક થાય.

સર્ગ વિસર્ગ વગેરે નવ લીલાઓ ઉપર 'આશ્રય' આધાર રાખનારો છે. તેથી તે નવ પૈકીની નિરોધ અને મુક્તિ લીલાઓ કહ્યા પહેલાં આશ્રયનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. વળી દશમા સ્કન્ધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ કરેલ હોય, તો તમારા(શ્રીધર) મત પ્રમાણે અગિયારમા તથા બારમા સ્કન્ધમાં મુક્તિ અને નિરોધ કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, કારણ કે આશ્રય સિદ્ધ થયા પછી લીલાઓ જાણવાની જરૂર રહેતી નથી. તેથી તે કહેલી નકામી થાય.

પૂર્વોત્તરસ્કન્ધયોશ્ચ નશ્યેત્ કારણ-કાર્યતા, અર્થસ્ત્વેકાદશેઽપ્યસ્તિ ક્રમશ્ચ સ્વીકૃતો ભવેત્(૯)

પહેલાના અને પછીના સ્કન્ધોના કારણ અને કાર્ય ના ભાવનો નાશ થાય. અર્થ (શ્રીકૃષ્ણ) તો અગિયારમા સ્કન્ધમાં પણ છે. વળી ક્રમનો પણ સ્વીકાર થશે.

પહેલાંનો સ્કન્ધ પછીના સ્કન્ધનું કારણ અને પછીનો સ્કન્ધ તેની પહેલાના સ્કન્ધનું કાર્ય છે. દશમા સ્કન્ધમાં આશ્રય કહેલ હોય, તો તે યોજના પણ રહેતી નથી. આ સ્કન્ધમાં ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું હોવાથી અહીં આશ્રય કહેલ છે એમ પણ મનાય તેમ નથી, કારણ કે અગિયારમા સ્કન્ધમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહેલું છે જ. આ સ્કન્ધમાં નિરોધ કહેલ છે, એમ માનવાથી લીલાઓ બધી અનુક્રમે કહેલી થાય છે, એટલે લીલાઓના ક્રમનો પણ સ્વીકાર થાય છે.

ચરિત્રં દશમે મુખ્યં રૂપં પૂર્વત્ર વર્ણિતમ્, નિરોધાર્થં તથા ભક્તિ-સિદ્ધ્યર્થં ચ હરિર્બભૌ(૧૦)

દશમા સ્કન્ધમાં ભગવાનનું ચરિત્ર મુખ્ય છે. સ્વરૂપનું પહેલાં વર્ણન કરેલું છે. નિરોધ કરવા તેમજ ભક્તિ સર્વથી થઈ શકે તે માટે હરિ પ્રકટ થયેલા.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું પહેલા નવમા સ્કન્ધમાં પણ વર્ણન કરેલું છે (૯।૨૪।૫૫-૬૭). તેથી નવમા, દશમા અને અગિયારમા એ ત્રણ સ્કન્ધોમાં શ્રીકૃષ્ણ છે (તેથી શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન હોવાથી દશમા સ્કન્ધમાં આશ્રયનું નિરૂપણ છે એમ કહી ન શકાય). દશમા સ્કન્ધમાં ભગવાનનું ચરિત્ર મુખ્ય છે. સર્વ લોકનો નિરોધ કરવા અને તેમનાથી ભક્તિ થઈ શકે તે માટે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય થયેલું.

આશ્રયો યાદશો હ્યત્ર તદર્થં ન બભૂવ હ, આશ્રયો યાદશો હ્યત્ર સ વાચ્યો દ્વાદશે સ્ફુટઃ(૧૧)

અહીં દશમા સ્કન્ધમાં જેવો આશ્રય તમે કહો છો તે માટે ભગવાન્ પ્રગટ થયા નથી. અહીં (શ્રીભાગવતમાં) જેવો આશ્રય કહેવા ઇચ્છેલ છે તે બારમા સ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ કહેવાનો છે.

બારમા સ્કન્ધમાં પ્રલય જ સ્પષ્ટ કહેલ છે, આશ્રય કહેલો નથી઼એમ ન માનવું. આ સ્કન્ધમાં તો નિરોધ થાય અને ભક્તિ થઈ શકે તે માટે ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું છે, આશ્રય કહેલો નથી. આશ્રય બારમા સ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ કહેશે.

ભૂભારસ્ય નિરોધો વા તત્કર્તુર્વા ન સન્મતઃ, આદ્યન્તયોરિહાભાવાત્ મુક્તાવપ્યનુવૃત્તિતઃ(૧૨)

ભૂમિના ભારનો અથવા તે ભાર કરનારનો નિરોધ(નાશ) આ સ્કન્ધમાં કહેલ હોવાનું સત્પુરુષો માનતા નથી, કારણ કે આ સ્કન્ધના આરમ્ભમાં અને અન્તમાં તે કહેલ નથી, અને મુક્તિ અગીયારમા સ્કન્ધમાં પણ તે ચાલુ છે.

ભૂમિના ભારનો નિરોધ(નાશ) અને તે ભાર કરનાર દુષ્ટ રાજાઓનો નિરોધ આ સ્કન્ધમાં કહેલ છે, એવો બોપદેવનો મત પણ સત્પુરુષોને ઇષ્ટ નથી, કારણ કે આ સ્કન્ધના આરમ્ભમાં અને અન્તમાં ભૂમિના ભારનો અને ભાર કરનાર દુષ્ટ રાજાઓનો નાશ કર્યાનું કહેલ નથી. વળી અગીયારમા સ્કન્ધમાં પણ ભૂમિના ભારનો નાશ કહેલ છે. તેથી અહીં 'નિરોધ' શબ્દથી નાશ જણાવેલ નથી.

લક્ષણસ્યાપ્રવેશશ્ચ લીલાધિક્યં તથા ભવેત્, તદર્થં જન્મકથનં પૃથાસ્તોત્રવિરોધિ હિ(૧૩)

વળી લક્ષણ બંધ બેસશે નહિ અને લીલા વધારાની થશે. તે માટે ભગવાનનો જન્મ થયાનું કહેવું એ પૃથાની સ્તુતિથી વિરુદ્ધ છે.

૨।૧૦।૬માં ''શક્તિઓનાં શયન પછી આ આત્માનું શયન તે નિરોધ'' એવી નિરોધની વ્યાખ્યા કહેલી છે. જો દુષ્ટ રાજાઓના વધને નિરોધ માનવામાં આવે, તો એ વ્યાખ્યા(લક્ષણ) બંધ બેસશે નહિ અને દશ ઉપરાંત એ વધારાની લીલા થશે. વળી પૃથા ૧।૮।૨૦માં શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતાં તેમનો જન્મ ભક્તિની વૃદ્ધિ કરવા થયાનું કહે છે. તમે દુષ્ટ રાજાઓને હણવા જન્મ થયાનું કહો છો તે; તે સ્તુતિથી પણ વિરુદ્ધ છે.

પૂર્વોત્તરસ્કન્ધયોશ્ચ નશ્યેત્ કારણકાર્યતા, નિરોધોઽસ્યાનુશયનં પ્રપઞ્ચે ક્રીડનં હરેઃ(૧૪)
શક્તિભિર્દુર્વિભાવ્યાભિઃ કૃષ્ણસ્યેતિ હિ લક્ષણમ્, નિરોધો યૌગિકશ્ચાત્ર રોધનાત્મા સતાં મતઃ(૧૫)

વળી પહેલાના અને પછીના સ્કન્ધોમાં કારણ અને કાર્યનો સમ્બન્ધ છે, તેનો પણ નાશ થાય. ''(શક્તિઓનાં શયન) પછી આ હરિનું શયન એટલે હરિ શ્રીકૃષ્ણની ચિન્તન ન કરી શકાય તેવી શક્તિઓથી પ્રપંચમાં ક્રીડા'' એવું નિરોધનું લક્ષણ કહેલું છે. તેથી સત્પુરુષોને પોતાની અંદર રોકી રાખવારૂપ નિરોધનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ અહીં ઈચ્છેલો છે.

બીજા સ્કન્ધની શ્રીસુબોધિનીમાં એક પછી એક લીલાનું વર્ણન કરનાર સ્કન્ધોમાં કારણ અને કાર્યરૂપ સમ્બન્ધ હોવાનું દર્શાવેલ છે. નવમા સ્કન્ધમાં ઈશાનુચરિત અથવા ભક્તિ કહેલી છે, તેથી આ સ્કન્ધમાં ભગવાન પ્રપઞ્ચમાં ક્રીડા કરી ભક્તિના કાર્યરૂપ નિરોધ કરે છે, એટલે ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવી પોતામાં રોકી રાખે છે (આસક્તિ કરાવે છે) એવો નિરોધનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ જ ઈચ્છેલો છે. નિરોધ એટલે રાજાઓનો વધ, એવો રુચિથી થયેલ અર્થ અહીં ઈચ્છેલો નથી, કારણ કે તેવો અર્થ લઈએ તો નિરોધની વ્યાખ્યા કહી છે તે ઘટતી નથી.

ભક્તાઃ પૂર્વત્ર નિર્દિષ્ટાઃ તે રોદ્ધવ્યા વિમુક્તયે, કૃષ્ણે નિરુદ્ધકરણાદ્ ભક્તા મુક્તા ભવન્તિ હિ(૧૬)

પહેલાં (નવમા સ્કન્ધમાં) ભક્તો કહ્યા તેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમનો નિરોધ કરવો જોઈએ, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણમાં ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ થયેલ હોવાથી ભક્તો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

નવમા સ્કન્ધમાં ભક્તિ, દશમામાં નિરોધ અને અગિયારમામાં મુક્તિ કહેલાં છે. તેથી ભક્તોને જ મુક્તિ આપવાની હોવાથી, તેઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે તે માટે તેમનો જ નિરોધ આ સ્કન્ધમાં કરવાનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી દુષ્ટ

રાજાઓના વધને અહીં નિરોધ કહેલ નથી.

ભક્તેશ્ચ શુદ્ધતાસિદ્ધ્યૈ પ્રપઞ્ચાદ્ વિનિવારણમ્, આસક્તિરાત્મનિ તથા નિરોધાર્થં ન સંશયઃ(૧૭)

અને શુદ્ધ ભક્તિ થઈ શકે તે માટે તેઓને પ્રપંચમાંથી હટાવી લીધા છે, અને નિરોધ થાય તે માટે પોતામાં તેમની આસક્તિ કરાવી છે તેમાં સંશય નથી.

ભગવાન્માં તેમની ઈન્દ્રિયો વગેરે રોકાઈ રહે તો જ તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને શુદ્ધ ભક્તિથી જ ઈન્દ્રિયો ભગવાન્માં રોકાઈ રહે. બીજાનો સંગ ન રહે તો શુદ્ધ ભક્તિ થઈ શકે, અને પ્રપંચ ભૂલે તો બીજાનો સંગ ન રહે. તેથી તેમને પ્રપંચમાંથી ભગવાન્ હટાવી લે છે અને પોતામાં તેમની ઈન્દ્રિયો વગેરે રોકાઈ રહે તે માટે જ પોતામાં જ તેમની આસક્તિ પણ કરાવે છે. આખાયે સ્કન્ધમાં આ જ જોવામાં આવે છે. તેથી દુષ્ટ રાજાઓને હણવા અથવા ભૂમિનો ભાર દૂર કરવો એ નિરોધ હોવાનું અહીં ઈચ્છેલ નથી.

પ્રપઞ્ચવિસ્મૃતિસ્તસ્માત્ કૃષ્ણાસક્તિશ્ચ વર્ણ્યતે, 'શય્યાસનાટનાલાપ'શ્લોકે ફલિતમીરિતમ્(૧૮)

તેથી તેમના પ્રપઞ્ચના વિસ્મરણનું અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧૦।૮૭।૪૬ શ્લોકમાં પરિણામ કહેલું છે.

ભગવાન્ની પ્રપંચમાં ક્રીડા એ સાધન છે, તેનાથી પ્રપંચનું વિસ્મરણ અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થયાં. ''શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા વૃષ્ણિઓને સૂતાં, બેસતાં, ફરતાં, વાતચીત કરતાં, રમતાં અને સ્નાન વગેરે કર્મો કરતાં પોતાના વિદ્યમાન દેહનું પણ ભાન રહેતું ન હતું'' (૧૦।૮૭।૪૬) એવું શ્લોકમાં આ સ્કન્ધના અન્તે તે પરિણામ કહેલું છે.

રૂપાન્તરં તુ નટવત્સ્વીકૃત્ય ત્રિવિધાન્ નિજાન્, પ્રપઞ્ચાભાવકરણાદ્ ઉજ્જહારેતિ નિર્ણયઃ(૧૯)

નટની પેઠે બીજા સ્વરૂપને ધારણ કરીને ત્રણ પ્રકારના ગુણવાળા પોતાના સેવકોને પ્રપંચમાંથી હટાવીને તેમનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો, એવો નિર્ણય થાય છે.

ભક્તો તમસ્ રજસ્ અને સત્ત્વ એ ગુણોથી ઘેરાયેલા હોવાથી, તેમનો સ્વભાવ ફેરવતાં તેમને બહુ દુઃખ થાય અને પોતાને પણ શ્રમ થવાથી કલેશવાળું કર્મ થાય. તેથી તેમ ન થાય તે માટે માયાથી ભગવાને નટની પેઠે બીજો મનુષ્યનો દેહ ધારણ કર્યો, અને તે દેહથી તેમને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવી, તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેથી ભક્તોના પ્રપઞ્ચનો નાશ એ જ આ સ્કન્ધનો અર્થ છે એવો નિશ્ચય છે.

સમુદાયો જન્મવાચી ક્રીડાયુક્તસ્ય વૈ હરેઃ, પ્રપંચવિસ્મૃતિ-સક્તિર્ભક્તાનાં ચાપિ યોગતઃ(૨૦)

આખો સ્કન્ધ ક્રીડા કરનાર હરિના જન્મનું અને વળી નિરોધની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ભક્તોના પ્રપઞ્ચનું વિસ્મરણ અને ભગવાન્‌માં આસક્તિ જણાવનારો છે.

પહેલા પ્રકરણમાં ભગવાન્‌ની ક્રીડા કહેલી નથી. તેથી સ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ હોય તો પણ પહેલા પ્રકરણને તે લાગુ નહિ પડેઙ્ગએવી શંકા થાય, તો જાણવું કે તે પ્રકરણમાં પણ ભગવાન્‌ની અમુક પ્રકારની ક્રીડા અને તેમાં શક્તિએ કરેલ સાહાય્ય કહેલાં છે. તેથી આખું પ્રકરણ લેતાં તેનો પણ નિરોધમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્રક્રિયાપંચકં હ્યત્ર જન્માર્થં પ્રથમા મતા, તામસાનાં તુ ભક્તાનામ્ ઉદ્ધૃત્યૈ તુ તતઃ પરા(૨૧)

અહીં પાંચ પ્રકરણો કહેલાં છે ૧.પહેલું ભગવાન્‌નો જન્મ જણાવનારું મનાયેલું છે, અને ૨.ત્યાર પછીનું તો તામસ ભક્તોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે કહેલું છે.

રાજસાનાં તૃતીયા તુ ચતુર્થી સાત્વિકી મતા, અન્તર્યામ્યધિદૈવાદિન્યાયેનાત્રાપિ વૈ હરેઃ(૨૨)

ભગસ્ય વ્યપદેશઃ સ્યાદ્ અતસ્તસ્ય નિવૃત્તયે, ભગસ્ય સહજત્વાય પઞ્ચમી પ્રક્રિયા મતા(૨૩)

૩.ત્રીજું રાજસોનો અને ૪.ચોથું સાત્ત્વિકોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટે વિચારાયેલ છે. ૫.'અહીં પણ અન્તર્યામી અથવા અધિદેવના ધોરણે હરિ (શ્રીકૃષ્ણ)માં ભગવાન્‌ના છ ગુણો હોવાનું કહેલ હશે'' એવો (વિચાર આવે) તે દૂર કરવા તેમનામાં એ છ ગુણો કુદરતી છે એમ જણાવવા પાંચમું પ્રકરણ કહ્યાનો નિર્ણય થાય છે.

ચતુર્ભિશ્ચ તથા તત્ત્વૈઃ તત્ત્વૈર્વિંશતિભિસ્તથા, એકાધિકૈસ્તથા ષડ્ભિઃ અધ્યાયૈઃ ક્રમશો મતાઃ(૨૪)

[1]ચાર અને [2]તેવી રીતે અઠ્ઠાવીસ, [3]અઠ્ઠાવીસ અને [4]એકવીસ તેમજ [5]છ અધ્યાયો આ પ્રકરણોના અનુક્રમે મનાયેલા છે (।।૨૪।।)

સ્કન્ધ અગિયારમો : મુક્તિ

સંગતિ :

દશમા સ્કન્ધમાં સત્યાશી અધ્યાયોથી નિરોધનું નિરૂપણ કર્યું. તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એવા ત્રણે પ્રકારના ભક્તોનો આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક

તથા આધિદૈવિક એવા ત્રણ પ્રકારનો નિરોધ જણાવવા એ અધ્યાયો કહેલા છે, કારણ કે એવો નિરોધ થાય ત્યારે તેઓની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અથવા મુક્તિ થાય, પરન્તુ તેથી હલકા પ્રકારના નિરોધથી મુક્તિ થાય નહિ. તેથી નિરોધ એ કારણ અને મુક્તિ તેનું કાર્ય છે. તેથી દશમા અને અગિયારમા સ્કન્ધો અનુક્રમે કારણ અને કાર્ય છે. તેઓનો તેવો સમ્બન્ધ જણાવવાથી આ સ્કન્ધોની સંગતિ થાય છે.(૧)

લક્ષણ :

હવે અગિયારમા સ્કન્ધમાં એકત્રીસ અધ્યાયોથી સ્પષ્ટ રીતે મુક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. મુક્તિની વ્યાખ્યા ૨।૧૦।૬માં એવી આપેલી છે કે ''મુક્તિર્હિત્વાઽન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ'' અન્યથારૂપ(ધારણ કરેલાં જુદાં સ્વરૂપ)નો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે 'મુક્તિ'.

મુક્તિનું એકત્રીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરવાનું કારણ ૨।૧૦।૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં એવું કહેલ છે કે ''જુદું રૂપ એટલે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ; તેનો ત્યાગ તે મુક્તિ. સ્વરૂપ એક છે. સામાન્ય અને વિશેષ એવી બે પ્રકારની અવસ્થાઓ છે અને તે બન્નેને (મુક્તિનાં) લક્ષણનો સમ્બન્ધ છે. તેમાં પણ પહેલાં તત્ત્વોનો ત્યાગ કરવાનો છે. તત્ત્વો અઠ્ઠાવીસ છે. એવી રીતે (૧ સ્વરૂપ, ૨-૩ બે અવસ્થા, ૪-૩૧ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો) એકત્રીસ ભેદો થાય છે''.

જીવની મુક્તિ અને ઈશ્વરની મુક્તિ એવા ભેદથી મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે. જીવની મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે :

અ. બ્રહ્મભાવ   આ. સાયુજ્ય.

ઈશ્વરની મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે :

અ. પોતે જે વેષ(નાટ્ય) ભજવતા હોય તેના ત્યાગરૂપ

આ. પોતાની ઈચ્છાથી અથવા

(નિત્ય મુક્ત સ્વભાવવાળા હોવાથી) પોતાથી થતી.

તેથી મુક્તિ કુલ ચાર પ્રકારની થઈ. તેથી આ સ્કન્ધમાં ચાર પ્રકરણો

છે(૨-૩)

પ્રકરણો :

પહેલી એટલે જીવની બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ આ સ્કન્ધના પહેલા પાંચ અધ્યાયોથી કહેલી છે. બીજી એટલે જીવની સાયુજ્યરૂપ મુક્તિ છઠ્ઠાથી ઓગણત્રીસ સુધીના ચોવીસ અધ્યાયોથી કહેલી છે, બાકીની બે એટલે ઈશ્વરની નાટ્યના ત્યાગ રૂપ અને પોતાથી થતી મુક્તિઓ એક-એક એટલે અનુક્રમે ત્રીસમા તથા એકત્રીસમા અધ્યાયથી કહેલી છે, કારણ કે આ બે ઈશ્વરની મુક્તિનો તો માત્ર ઈશ્વરે અભિનય જ કરવાનો છે(૪)

જીવની પહેલી બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી સાયુજ્યરૂપ મુક્તિ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલી જ્ઞાનથી અને બીજી ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પહેલી જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેના નિરૂપણમાં જ્ઞાન આપનારા દશ કહેલા છે, તે પૈકી નારદ નિર્ગુણ છે અને કવિ વગેરે નવ યોગેશ્વરો સગુણ છે. બીજી મુક્તિ ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તેવી છે. તેના નિરૂપણમાં ભક્તિનાં સાધનનો બોધ કરનાર ભગવાન્ ઉત્તમ છે. વળી [1]અવધૂત બ્રાહ્મણ અને [2]હંસ [3]ભીષ્મ, [4]ભિક્ષુ અને [5]પુરુરવા; એ બીજા પાંચ ઉપદેશ કરનારા છે. ભગવાન્ પણ બે સ્વરૂપથી ઉપદેશ કરે છેઃ ૧.મૂલ સ્વરૂપથી અને ૨.અવતાર સ્વરૂપથી. તેથી [1]મૂલ સ્વરૂપ તથા [2]અવતાર સ્વરૂપથી; શ્રીકૃષ્ણ અને હંસ અને (૩-૭) અવધૂત બ્રાહ્મણ વગેરે પાંચ મળી સાત ભક્તિના સાધનનો ઉપદેશ કરનારા થાય છે. તેથી ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા પૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જ અહીં ઉપદેશ કરનાર કહેલા છે.(૫-૭)

પહેલા પ્રકારની મુક્તિનાં પ્રકરણમાં જે દશ બોધ કરનારા કહ્યા તે પૈકી નારદ નિર્ગુણ છે અને કવિ વગેરે નવ યોગેશ્વરો જુદા પ્રકારના સગુણ છે.

[1]વૈરાગ્ય [2]ભગવાન્‌ના ધર્મો [3](માયાનું સ્વરૂપ અને તેને તરવાનો ઉપાય,

નારાયણની નિષ્ઠા અને કર્મો કરવાથી કર્મોનો કેવી રીતે ત્યાગ થાય એ) સર્વનો નિર્ણય [4]હરિની કથાનું સદા શ્રવણ અને [5]ભગવાનનું પૂજન—એ પાંચ જ્ઞાનના અઙ્ગો છે. જ્ઞાનથી અવિધા દૂર થતાં આ પહેલી ભગવદ્‌ભાવરૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી, આ પ્રકરણમાં એ પાંચ જ્ઞાનના અઙ્ગો સ્કન્ધના આરમ્ભના પાંચ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે કહેલાં છે(૮-૮।।)

જ્ઞાન થાય ત્યારે અહન્તા અને મમતાનો નાશ થાય છે. અહન્તા અને મમતાનો નાશ કરનાર જ્ઞાનનું મુખ્ય અંગ વૈરાગ્ય છે. તેથી આરમ્ભમાં પહેલા અધ્યાયમાં મુસલની કથા કહેલી છે. યાદવોને સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય એવા અભિપ્રાયથી આ મુસલની કથા પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે, એમ આ પ્રકરણની રચનાથી જણાય છે. જો મુસલની કથા યાદવોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય એવા અભિપ્રાયથી કહેવાની ન હોત, તો નારદ અને વસુદેવના સંવાદ પછી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં દેવો ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરે છે તેના આરમ્ભમાં જ અથવા તે પછી જ આ કથા કહેત.(૮।।-૯।।)

બીજું પ્રકરણ જીવની સાયુજ્ય મુક્તિનું છે. તેનું સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ પણ પાછી મૂલ પરબ્રહ્મ, જેમનામાં સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમની કરવી જોઈએ. પરબ્રહ્મ હરિ વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ એ ચાર મૂર્તિવાળા થઈ પ્રકટ થયેલા છે. તે પૈકી વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધનાં ચરિત્ત પહેલાં કહેલાં છે. ચોથા સંકર્ષણનું ચરિત અહીં સ્પષ્ટ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે.(૯।।-૧૧)

સંકર્ષણમાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે. તે જ્ઞાનશક્તિવાળા હોઈ જ્ઞાન આપે છે. તેમનું ચરિત અહીં સ્પષ્ટ પ્રકારે જણાવવા આ પ્રકરણમાં જ્ઞાનનો બોધ કરેલો છે. વાસુદેવ તો મોક્ષ આપનારા છે. બીજા પ્રદ્યુમ્ન અર્થ અને કામ (પુરુષાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. અનિરુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવ દોષરહિત થાય તે માટે કર્મનો બોધ કરે છે (સંકર્ષણનું ચરિત બાકી રહેલ તે આ પ્રકરણમાં એવા અભિપ્રાયથી કહેલું છે કે તેમનું ચરિત પણ જાણવામાં આવે ત્યારે પરબ્રહ્મની ચારે મૂર્તિઓનાં ચરિતનું જ્ઞાન થતાં તેમનામાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય અને તે ભક્તિથી

સાયુજ્ય મુક્તિ પ્રાપ્તિ થાય).(૧૨-૧૨II)

કલેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન્ સંકર્ષણે કાલ વગેરે દ્વારા યાદવોના વંશનો વિનાશ થાય તેવો ઉપાય કર્યો. યાદવોના કુલનો સંહાર થાય તે માટે બ્રાહ્મણનો શાપ અપાવ્યો. આ સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં મુસલની કથા સંક્ષેપથી કહેલી છે. તે જ અહીં અધ્યાય ૩૦ (શ્લો.૫-૨૪,૩૩)માં ફરી એમ જણાવવા કહેલી છે કે સંકર્ષણે યાદવોનાં કુળનો સંહાર કરાવવાનો ઉપાય બ્રાહ્મણોના શાપરૂપ યુક્તિથી કરેલો છે. (એમ અધ્યાય ૩૦ તથા ૩૧ માં ઈશ્વરની બે પ્રકારની મુક્તિ કહેલી છે. મમતાનો નાશ થાય તે માટે પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણે દેહનો ત્યાગ કરી તેમણે આરમ્ભેલાં નાટ્યને સંકેલી લે છે એમ અધ્યાય ૩૦માં ત્રીજા પ્રકારની મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે અને અધ્યાય ૩૧માં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનાં મૂલ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કર્યાનું (શ્લો.૧૧,૧૨,૧૩)કહી ચોથા પ્રકારની મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ રીતે આ સ્કન્ધના અન્તે ચારે મૂર્તિઓનાં બધાંએ ચરિતનો ઉપસંહાર કરેલો છે).(૧૨II-૧૪)

આ સમ્પૂર્ણ ભગવાન્નાં ચરિતથી બે નિર્ણયો થાય છે :

૧.ભગવાન્ના સમયમાં પાંડવો વગેરે જેઓ હતા, તેઓ દ્વન્દ્વરહિત થયા અને આનન્દ પ્રાપ્ત કરી તેઓએ ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કર્યાં.

૨.ભગવાન્ના સમય પછી ઉત્પન્ન થયેલા પણ જે જીવો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં નામથી પ્રકટ થતાં ચરિતનું ભક્તિથી કીર્તન કરે તેઓ પણ તેવી રીતે આનન્દ પ્રાપ્ત કરી ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરે છે(૧૫-૧૫II)

સ્કન્ધ બારમો : આશ્રય

સ્કન્ધનો અર્થ :

એકત્રીસ અધ્યાયોથી અગિયારમા સ્કન્ધમાં સાધન સહિત મુક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, અને સર્ગ (ત્રીજા સ્કન્ધ)થી આરમ્ભી ભગવાન્ની નવ સમ્પૂર્ણ લીલાઓનું વર્ણન કર્યું. તે નવ લીલાઓથી શુદ્ધ થતાં આશ્રય પ્રાપ્ત થાય છે. તે આશ્રય બારમા સ્કન્ધમાં તેર અધ્યાયોથી જણાવવામાં આવે છે. આશ્રય પાંચ

પ્રકારનો હોવાનો નિર્ણય આ સ્કન્ધમાં કરેલો છે. બીજા સ્કન્ધમાં તે ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. (૧-૨)

પ્રકરણો :

૧.પહેલાં કહેલી નવ લીલાઓથી જેનો પરમ અર્થ જણાવેલો છે તે આશ્રય. ૨I૧૦I૨માં આશ્રયનું આ લક્ષણ કહેલું છે. દશમી લીલા આશ્રયનું શુદ્ધ અથવા બરાબર જ્ઞાન થાય તે માટે સર્ગ વગેરે પહેલી નવ લીલાઓનાં લક્ષણ કહેલા છે, તેથી સર્ગ વગેરે નવ લીલાઓનાં લક્ષણથી જે જાણવામાં આવે તે આશ્રય, એમ પહેલા પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો.

૨.સૃષ્ટિના લય વગેરે જે કરે છે તે આશ્રય (આશ્રયનું આ લક્ષણ ૨I૧૦I૭માં કહેલું છે. જેમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે તે આશ્રય. તેને 'પરબ્રહ્મ' તથા 'પરમાત્મા' કહે છે બ્રહ્મસૂત્રમાં ૧I૧I૨ સૂત્રમાં ભગવાન્ જગત્ના કર્તા હોવાનું અને ૧I૧I૩માં જગત્નું ઉપાદાનકારણ હોવાનું કહેલું છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ૧I૧I૧માં ભગવાન્; જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરનાર અને જગત્નાં ઉપાદાનકારણ હોવાનું કહેલું છે. તેથી) જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેનાથી થાય છે તે આશ્રય. આ બીજા પ્રકારનો આશ્રય કહ્યો.

૩.આધિભૌતિક વગેરે ભેદોના દૃષ્ટા (જોનાર, જાણનાર) તે આશ્રય. (૨I૧૦I૮-૯માં આશ્રયનું આ લક્ષણ કહેલું છે. ''આ જે આધ્યાત્મિક પુરુષ છે તે; તે આધિદૈવિક જ છે, જેની અંદર તે બન્નેનો ભેદ જણાય છે તે આધિભૌતિક પુરુષ છે. જ્યારે તે ત્રણમાંનો એક પણ ન હોય ત્યારે બીજા એકનું પણ આપણને જ્ઞાન થતું નથી. તે ત્રણેને જે જાણે છે તે પોતાના આધારનો આધાર આત્મા છે''. તેથી આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એ ત્રણને જાણે તે આશ્રય. આ આશ્રયનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો).

સર્વની અંદર રહેલ અને ઉત્તમ હોય તે આશ્રય, (ત્રીજા પ્રકારના આશ્રયના લક્ષણમાં તેને ''પોતાના આધારનો આધાર'' કહેલ છે. 'પોતાનો' એટલે

પુરુષોત્તમનો આધાર જે અક્ષર, તેનો પણ આધાર એવો તેનો અર્થ છે. જીવાત્માઓ જ્ઞાનવાળા છે, આધ્યાત્મિક વગેરે ત્રણે ભેદને જાણનારા આત્મામાં રહેલા અન્તર્યામીઓ છે, જ્યારે અક્ષર પોતાની સિવાયના ત્રણે ભેદને જાણનાર પણ છે અને આત્મા પણ છે. તેથી અક્ષર 'આશ્રય' નથી એમ જણાવવા પોતાના આધાર ના આધાર એમ કહેલું છે. તે ''સર્વની અંદર રહેલા'' છે એમ જે શ્રુતિઓના સમ્બન્ધમાં બ્રહ્મસૂત્ર ૧|૧|૧૧ થી ૧|૧|૧૮ સુધીનું આનન્દમય અધિકરણ કહેલું છે તે શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. આ આનન્દમય સર્વની અંદર રહેલ પાંચમો કોશ છે. વળી ''બ્રહ્મ જાણનાર ઉત્તમને પ્રાપ્ત કરે છે'' એ શ્રુતિમાં અને ''ઉત્તમ પુરુષ તો બીજા 'પરમાત્મા' કહેવાતા છે'' ભગ.ગીતા૧૫|૧૭, એ સ્મૃતિમાં 'ઉત્તમ' કહેલ પણ તે છે. ઉપર જે 'આશ્રય' નાં ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં, તે લક્ષણોથી જણાવાતા પુરુષને જણાવવા 'સર્વની અંદર રહેલ' અને 'ઉત્તમ' એમ કહેલ છે.(૩)

એ પ્રમાણે રૂઢિનો આદર કરી, શુકે બીજા સ્કન્ધમાં આશ્રયનાં ત્રણ લક્ષણો કહેલાં છે. તે ઉપરાંત લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તેનો પણ સ્વીકાર કરીને આ સ્કન્ધમાં બીજા બે આશ્રયના પ્રકાર કહેલા છે :

૪. શબ્દના રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર વેદ અને
૫. અર્થના રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન્ પણ આશ્રય છે.

(લોકમાં સાહાય્ય કરનાર ઉપર તથા રક્ષણ કરનાર ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે, અને તેમને આશ્રય કહેવામાં આવે છે, તે પ્રસિદ્ધિનો સ્વીકાર કરીને આ બારમા સ્કન્ધમાં બીજા આ બે પ્રકારના આશ્રય કહેલા છે, તે છેવટના ૬ અધ્યાયોનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થશે.). સર્વ મનુષ્યો વેદનો જ આશ્રય કરીને નભે છે, જ્યારે કેટલાક જ વેદ સાથે હરિનો પણ આશ્રય કરીને નભે છે અને કેટલાક જ એકલા (સંગરહિત ઉદાસીન) હરિનો આશ્રય કરીને નભે છે. (તેથી લોકમાં શબ્દ અને અર્થની જુદાઈ ને લીધે બે પ્રકારનો આશ્રય જોવામાં આવતો હોવાથી આ અધ્યાયમાં શબ્દના રસના સ્વરૂપનો અને બે પ્રકારના અર્થના રસના સ્વરૂપનો આશ્રય પણ કહેલ છે) (૪-૫||)

ઉપસંહાર :

શ્રીમદ્ભાગવતં સમસ્તનિગમન્યાયૈકતત્ત્વાત્મકમ્
નાનાભ્રાન્તિતમઃકપાટપિહિતં સન્તુષ્ટ્યે સર્વથા||
નાભૂદ્ ઈત્યવગત્ય નિશ્ચિતપદૈઃ ઉદ્દીપ્તદીપાકૃતિં
શ્રીમદ્ભાગવતપ્રદીપમધુના ચક્રે મુદા વલ્લભઃ||

સર્વ વેદ અને ન્યાય ના અતુલ તત્ત્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત જાત-જાતની ભ્રાંતિરૂપ અજ્ઞાન (અન્ધકાર)ના દ્વારમાં ઢંકાયેલ હોઈ સમ્પૂર્ણ રીતે સન્તોષ આપી શકાતું નથી, એમ જાણી શ્રીવલ્લભે નિશ્ચિત શબ્દોથી ઘણા પ્રકાશતા દીપકની આકૃતિવાળો શ્રીમદ્ભાગવતનો દીપક હમણાં આનન્દથી કરેલો છે (૩૯)

યથા ભાગવતસ્યાર્થો હૃદિસ્થાચ્યુત-નોદનાત્|
તથા નિરૂપિતઃ સદ્ભિઃ ક્ષમા કાર્યા મમોપરિ||

હૃદયમાં રહેલા અચ્યુતની પ્રેરણાથી શ્રીભાગવતનો અર્થ જેવો જણાયો તેવો મે કહેલો છે. સત્પુરુષોએ મારા ઉપર ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે(૪૦)

યુક્ત્તં વા યદિ વાયુક્ત્તં મયા યદ્યન્ નિરૂપિતમ્|
તત્સર્વં કૃષ્ણચરણે વાક્પુષ્પં વિનિવેદિતમ્||

મેં યોગ્ય અથવા તો અયોગ્ય જે-જે કહેલું છે તે સર્વ વાણીરૂપ પુષ્પ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં સારી રીતે નિવેદન કરેલું છે(૪૧)